

М-77

БОРИС МОНКЕВИЧ

СОТНИК

ЧОРНІ ЗАПОРОЖЦІ

Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорозжців

Зі схемами й ілюстраціями

100/127
13773c

Львів - добра книжка. Ар. 109. Випуск

9

ВСТУП

Перед тим, як перейти до опису участі Чорних Запорозжців, в зимовому поході, треба коротко розповісти історію цього полку від самих його початків.

Кінний полк Чорних Запорозжців це один з найстарших кінних полків нашої національної Армії Надніпрянської України. Він увесь час належав до Запорозьського корпусу. Почин його зародження сягає ще часів Великої Революції с. т. 1917 року — доби Центральної Ради.

Тоді, в другій половині 17. року, був сформований, а властиво виділений з російських частин піший полк ім. Полковника Богуна. Цей полк стояв у Києві і входив у склад 2-ої Сердюцької дивізії.

Підчас большевицького повстання в Києві, в січні 1918 року, більшість української залоги столиці оголосила неутральність і тільки незначна кількість вояків стала в обороні Центральної Ради.

З Богунівського полку уся кінна сотня і трохи піхоти прилучилося до оборонців Київа. Після залишення Київа під натиском банд Муравйова, коли 27. січня 1918 року відділи зібрались в селі Гнатівці для переорганізації, кінна Сотня Богунівського полку була приділена до 2-го запорожського куріня, що ним командував полковник Петро Болбочан.

Військо відступило до Житомира і після ряду боїв, зєднавшись з Німцями, знову здобуває Київ.

Тут знову йде реорганізація Армії і 2-ий запорожський курінь перетворюється в полк. Богунівська сотня творить в полку окрему кінну сотню, на чолі якої стає старшина Благо. З Київа Армія переходить на Лівобережжя, де розпочинає акцію разом з німцями проти москалів і гонить ворога по лінії Гребінка-Полтава-Харків. Кінна сотня в складі 2-го запорожського полку не раз відзначається в боях.

В Харкові 2-ий запорожський полк разом з іншими частинами запорожського корпусу призначається в похід на Крим. В цьому поході ця кінна сотня відзначилася в боях під ст. Джанкой в Криму. В цей час сотнею керує сотник Римський-Корсаків.

Після закінчення кримської виправи кінна сотня в складі 2-го запорожського полку переходить на охорону північних кордонів України в Старобільщину, а пізніше в Чернігівщину. В боях під Картушином, Камінською Слободою та в інших містах кінна сотня виявила незамінні услуги. Це був період Гетьманства, коли, не дивлячись на марний стан, неофіційно війна на кордонах з Москвою провадилась.

Потім приходять повстання проти гетьманства.

2-ий полк в складі запорожського корпусу намагається надати пляномірний і послідовний перебіг зміні режиму, але анархія заливає край і зусилля Запорозжців розбиваються об непереможну стихію розбурханої маси — та нечислимі орди москалів, що хижо посунули на Україну.

Полковник Болбочан, якого тоді Директорія призначила командантом Лівобережного фронту, виділив кінну сотню з 2-го запорожського полку в окремий кінний дивізіон, що складався з трьох сотень.

На прохання старшин і козаків дивізіону Болбочан став їхнім шефом і з цього часу дивізіон прийняв назву: Кінний дивізіон ім. Отамана Петра Болбочана.

1-ю сотнею командував хорунжий Шевченко, 2-ою поручник Дяченко а 3-ою хорунжий Сисун. На чолі дивізіону став сотник Римський-Корсаків.

В цей час почалися важкі змагання з одного боку з більшовиками, що наступали з півночі, з другого боку з Махном, що напірав з півдня, — з третього боку з місцевими повстанцями, що після повалення гетьманської влади виступили на Лівобережжю проти запорожського корпусу.

В цих боях особливо відзначився дивізіон ім. Болбочана. Велику героїчність і мужність виказала 2-га сотня дивізіону, на чолі з неустрашимим поручником Дяченком, в боях під Лозовою і Павлоградом проти переважаючих банд Махна, а також в боях під Люботином проти московських більшовиків.

В початках січня 1919 року дивізіон розширюється в окремий кінний полк ім. Болбочана. Полком доводить поручник Дяченко, уже як підполковник.

Після цього слідує арештування Болбочана і появляється отаман Волох, який самочинно вступає в керування запоріжським корпусом.

Волох забороняє полкові носити ім'я Болбочана і полк став називатись «кінно-республіканським».

Після цього почався відворот на Правобережжя і ступневе залишення його теренів. Запорожський корпус з боєм помалу відходить по лінії Кременчуг-Знаменка-Бобринська-Вапнярка. Після славнозвісного універзалу Волоха, який оголошував радянську владу на Україні і скасування директорії, запорожці скинули його з посади команданта корпусу.

Почався відступ з боєм до границь Румунії і переїзд через Бесарабію. Кінно-республіканський полк перебув всю оцю одисею. Знову запорожський корпус появляється в районі Кременця і Волочиськ і провадить побідний наступ на рідні терени. Чорні Запорожці, як став називатись тепер полк, приймають участь в цілому ряді боїв.

Перехід Галицької Армії з Галичини за Збруч. Наступ на Київ. Чорні Запорожці перші входять до Києва і здирають з міської думи російський прапор, що стало гаслом до українсько-деникинської війни. Потім новий відступ з під Києва. Боротьба з добровольчою армією. Перехід Галицької Армії до Деникіна і катастрофа Надніпрянської Армії, наслідком чого вона опинилася в районі м. Любарк, оточена зо всіх боків ворогами, знеможена від тифу, роздягнута і боса. Це було в початках грудня 1919 року. 6-го грудня Надніпрянська Армія вирушила в запілля ворога — в «Зимовий похід», а разом з нею і полк Чорних Запорожців.

На цьому місці висловлюю свою щирю подяку полковникові Дяченкові за доручені мені матеріяли до історії полку Чорних Запорозжців, що спричинилося в головній мірі до виходу цієї книжки в світ.

Зимовий похід

ПЕРЕДМОВА

В 407 році до Р. Х. невеликий відділ грецького війська, зраджений і обманутий перським сатрапом, уважав за краще відбути неймовірний, по тодішнім умовам, похід, аніж прийняти ганьбу капітуляції перед тріумфуючим ворогом.

Вибравши собі нового вождя, Ксенофонта, на місце старого, якого в підступний спосіб були вбили зрадливі вороги, цей відділ рішився на героїчний вчинок, — відворот з долини річки Тигра до південних берегів Чорного моря.

Шлях відділу і його завдання, по сучасному тоді стані військової штуки, були тяжкі і неймовірні. Але Ксенофонт, впроваджуючи в війську сувору дисципліну і лад, перемагаючи природні перешкоди і пробиваючи собі рішучим натиском дорогу крізь лави переважаючого ворога, — добився до бажаних берегів, зробивши незабутній в історії

і описаний в Анабазісі похід, роблючи за 122-переходи 2.500 верстов. З 13.000 вояків тільки 8.600 вернулося з ним, решта поклала свої голови в боротьбі з природою і ворогом.

Цей славний відступ невеликого грецького відділу став вічним його тріумфом. Матеріальна невдача змінилася в перемогу безсмертного духа.

Минуло понад 2300 літ від походу талановитого грека, який здивував старинний світ, і на теренах України повторився подібний подвиг духа, що в наш вік морального занепаду має величезне значіння.

»Зимовий похід« — це Анабазіс Української Армії.

Два роки продовжувалася запекла і кривава боротьба Української Армії з її ворогами.

»Коли на кожному шляху, — говорить один німецький стратег, — проти вас виявиться потрійна перевага сил ворога, забудьте про військову штуку, а часто і про мужність.«

Цей арифметичний закон виявився на Українській Армії в кінці листопада і початку грудня 1919 року. З трьох боків її обступили переважаючі сили ворога: з півдня денікінці, з заходу поляки, а з півночі большевики. Оточена цим трикутником смерті, Армія скупчилася в районі Чарторії-Любара і, здавалось, чекала остаточної загибелі.

Але Українська Армія, під командою генерала Омеляновича Павленка, (так само, як славний грецький відділ), замість ганебної капітуляції, перед тріумфуючим ворогом — рішається на героїчний крок, на незнаний в новітніх часах похід в глибоке запілля ворога.

»Зимовий похід« відбувся в той час, коли Український Уряд не мав своєї території, тому він не був

освітлений тоді хочби якими будь періодичними офіційними звідомленнями в українській пресі.

Ширший загальний нашої суспільності про цей похід нічого не знав. А між тим він носить в собі багато слідів героїчності, самопожертви, глибокого патріотизму і сили духа.

З боку військового цей похід вносить одну з найкращих сторінок в нашу книгу новітньої військової історії.

Коли навіть не приймати під увагу інших славних бойових подвигів нашої Армії, то вже один цей похід ставить її на високому рівні і виявляє її найкращі життєві бойові прикмети.

І коли Ксенофонт пробиваючись до Чорного моря, має перед собою свою батьківщину, яка чекала на нього, мав мету, яка була сильним імпульсом до чину, — то наша Армія не мала цього, бо хоч і була на власній території, але оточена навколо ворогами, без Уряду, без політичного проводу, без ясного берега, до котрого моглаби пристати. Ніхто не був певний за сьогодні і не міг нічого сказати за завтра.

Одна якась свята віра в перемогу і високий патріотизм підтримували Армію, котра змагаючись не тільки з ворогом, але й суворою природою зими, проорала кілька раз п'ять губерній, здобуваючи багато міст і містечок, розбиваючи часто і в десятеро сильнішого ворога, забираючи тисячі полонених, силу різної зброї та майна.

І на всьому безмежному просторі окупованої України в цей час було одно тільки місце, де розвивався наш жовто-блакитний прапор, — це ставка командарма генерала Омеляновича Павленка.

Армія в своєму поході розбуджувала національну свідомість, піднімала народ до масових пов-

стань, була очевидним доказом, що національна ідея ще не вмерла і її носителі жорстоко мстяться на своїх гнобителях.

І новітній Ксенофонт генерал Омелянович Павленко після п'ятимісячного походу щасливо довів Армію до зєднання з регулярними частинами, що були тоді на фронті з польською Армією, залишаючи за собою 2000 верстов страдного шляху.

Описані в цій книжці події, це тільки невелика частина тих героїчних зусиль і того тернистого шляху, яким пройшла Армія в «Зимовому поході», але вони дають правдиву картину серед яких обставин, труднощів і змагань проходив цей шлях Анабазису нашої Армії.

Пізніше, в 1921 році, була встановлена відзнака «Залізного хреста» для учасників походу.

Хай ця книжка буде маленькою нагородою для тих славних лицарів Зимового походу, що серед ворожого, або байдужого народнього океану відходили з Любара і Чарторії в холодну та імліету далечінь, назустріч невідомому майбутньому, прикриваючи ціпеніючими від холоду руками останній, задуваний вітрами вогник нашої Державности.

Вірю що кожний з цих лицарів «Залізного хреста» ще побачить жовтоблакитний прапор над нашою столицею Київом, а хто не побачить і кому судилося вмерти на чужині, хай знає, що Україна повстане, а пам'ять про Зимовий похід ніколи — ніколи не заросте травкою забуття.

ТРИКУТНИК СМЕРТИ. В ЗАПІЛЛІ ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ

Після боїв під Староконстантиновом, де полк цілий день стримував великі сили денікінців з двома авто-панцирниками, полк відійшов в м. Любар,

далі перейшов в Нову Чарторію і став на спочинок в с. Наволочка, що в трьох верствах від ст. Пшинівка. Після цілого ряду невдач на всьому московському фронті Українська Надніпрянська Армія, а властиво рештки армії, згрупувались в районі Любара та Чарторії.

З усього видно було, що армія більш битись не може. Перехід Галицької Армії до Деникіна, а також наших »фаховців«, — кольосальні крадіжки в інтенданстві і нарешті випадок з отаманом Волохом, який захопив державну скарбницю в Любарі, чим зовсім зруйнував господарку в армії, — а після цього з своїми гайдамаками перейшов до большевиків, — оце все доконало Надніпрянську Армію.

Холодна пронизуюча осінь. Грязь. Дощ. Козаки нашої піхоти голі, босі, голодні. Тиф щодня витягав з рядів свої жертви. Становище було на стільки сумне, що не тільки молоді козаки та старшини, а навіть старі болбочанівські ветерани, які привикли до всього, були засмучені до сліз. До цього ще поляки захопили залізницю Шепетівка-Бердичів, — де в потягах було постачання усіх частин Дієвої армії. Обезброїли, через підупавшу обережність, полк Дорошенківців. Ворог був кругом. Залізне кільце замкнулося. Поляки, деникінці, большевики, але найбільший ворог це тиф.

Останки Української Армії мусіли шукати виходу. В полку рознеслися чутки, що отаман Волох йде на лівий беріг Дніпра і кличе усіх з собою.

Командуючий армією не давав жадних наказів і невідомо було, на чому базуватись.

Штаб Запорозького корпусу попав в полон до поляків. Командарм Тютюник Василь захорів на тиф.

Нарешті генерал Омелянович-Павленко коман-

дант запорожського корпусу, який став на чолі недобитків, покликав усіх командантів окремих частин на нараду, на якій і вирішено, йти в запілля Деникінцям. Другого виходу не було, як тільки перейти на партизанську стежку. І дійсно, через декілька днів армія стала офіційно на цей тернистий шлях.

На чолі став генерал Омелянович-Павленко, помішником отаман Юрко Тютюник. Навколо них згрупувалось усе міцне, здорове духом та тілом. Все непевне, кволе та хоре повернулось до дому, або інтернувалось в Польщі.

6. XII. 1919 р. полковник Чорних Запорожців Дяченко, повернувшись з наради наказав вишикувати полк.

На великому майдані коло церкви, вишикувався кінний полк Чорних Запорожців, в полкову кольону мов для перегляду. Непорушно стояли кінні сотні рівномірними чотири-кутниками, наїжившись списками. Компактною масою темніли пластуни в струнких рядах, а за ними тяжкі кулемети, гармата і обоз. Всі напружено чекали. Сьогоднішній день повинен принести якусь зміну в дотеперішньому положенні. Вороги зо всіх боків наближалися, трикутник смерті що раз то звужувався. Який вихід? Що буде далі? — такі думки були у кожного:

Але ось показався командант полку. Різкий голос команди і ряди завмерли. Тихою ходою обіхав командант наші лави. Все молоді безвусі облича, все ясні мов дитячі очі. Але яка втома видніється в них! Здавалося, що у кожного на лиці записана уся трагедія його батьківщини і в очах припечатаний її останній акт. Але не видно апатії і не видно зневіря. Це молоді ветерани, що вже третій

рік б'ються в різних боях. І вже не один з них бачив смерть своїми очима і не першу трагедію вони записують кривавими літерами в своєму серці. Тихо мають прапорці. Сіре похмуре небо здавалося нависло над самим селом.

Обіхавши відділи командант став перед фронтом цілого полку. Настала мертва тиша і тільки поводи тихо побрязкували у коней, та повівали чорні шлики на шапках козаків.

»Козаки, — сказав командант сильним голо-сом — хвилево ми переможені, ворог підступом та переважаючими силами відтиснув нас на останній клаптик рідної землі. Завтра ворожі гармати можуть перехрещуватись над нашими головами. Для нас залишилися тільки дві дороги, або розійтись у всі сторони і щезнути в тому морі руїни, яка охопила всю Україну, або йти на партизанку в глибоке запілля ворога. Командуючий Армією видав наказ, йти на партизанку. Хто не бажає йти на партизанку, вийди наперед!«

Запанувала могильна тиша, ряди стояли як вкопані, жаден козак ані не порушився з місця. Коли це одразу громоподібне »слава« затрясло повітрям і мов хвилі припливу моря то стихало то ще з більшою силою розпливалось в мокрому повітрі сірого дня. Змучені і счорнілі обличчя козаків засвітилися дитинячими radoщами, в очах запалав вогонь завзяття, рука міцніше стиснула шаблю. І ще довго цей крик тріумфу луною котився по селу і губився десь далеко, далеко в чорних волинських полях.

»На партизанку! На партизанку« — гомоніли лави. Козаки мов віродилися.

Полк в складі: 212 шабель, 11 кулеметів »Максіма«, 9 »Люіса« і при одній гарматі, — всього 417

козаків та старшин, вирушив на нову невідому і жостоку боротьбу з ворогом України. Другі частини Запорозького корпусу, а також Київська та Волинська група пішли рівнобіжними шляхами на партизанку.

7. XII. Сніг білою ковдрою покрив землю. Вогко в повітрі і мокро на землі. На другий день сніг зовсім розтопився і на зміну з'явилося густе непролазне болото. Полк крок за кроком просувався вперед, залишивши Бердичів ліворуч (30 верств) і згідно з наказом взяв напрям на ст. Голендри. Деникінці в цей час вели жорстокі бої з комуністами під Бердичовом та Київом. Час до прориву ворожого фронту був надзвичайно гарний, бо на своєму шляху полк зовсім не зустрічав ворожих частин. Все, що носило зброю, було відтягнене до Бердичова. Залишились одні Галичане, з якими перший раз полк зустрічався поміж залізничними шляхами Козятин—Калинівка і вузькоколійним Бердичів—Калинівка. Від Галичан відібрав полк фураж та коні, із яких було до 20 верхових.

11. XII., в одинадятій годині ночі, полк підійшов до ст. Голендри. Вперед була вислана 4. сотня, яка і взяла станцію без одного стрілу. Частина Деникінців була забрана в полон, а решта порубана або розбіглася. Зруйнувавши залізницю, телеграф та телефон, — полк рушив в напрямку м. Самгородка, куди і прибув на рано. 12. XII. Ворога немає. Піймали Деникинського старшину. Цілий день пройшов в спочинкові.

До 12. XII. Українська Армія досягнула район с. Юзефівка, м. Самгородок, с. Нова-Гребля, с. Лосіївка. Ціла армія пройшла смугою, в якій були росташовані корпуси Української Галицької Армії. Галицька Армія не тільки не робила жадних во-

рожих кроків проти Надніпрянської Армії, але ще в дечім і помагала.

13. XII. Полк рушив в напрямку м. Таращі. По шляху скрізь виловлювали деникинських приставів та «государственну» сторожу, яку без милосердя нищили. Дійшовши до села Юрківки, що в 6 верстах від Ставищ Таращанського повіту, полк став на відпочинок, бо коні і люди вибились із сил. Більше місяця коні та люди без віддиху місили по коліна густе болото, а пронизуючий дощ, як через сито лився на погано одягнутих козаків.

Селяне не задоволені владою добровольців. »Та як його витримати, — оповідав селянин, — лазить по скринях, бере, що хоче: коні, воли, корови, хліб, — та ще нічого не платить.«

На Київщині почалось повстання. Повстанці били, обезброювали, гонили з своїх повітів здеморалізованих москалів, а тут ще і наша армія почала господарювати в запіллі деникінців, як у себе дома. В таких умовах Доброармія розпочала свій катастрофальний відступ.

17. XII. З полку виділено 60 козаків на ліпших конях, при 4 кулеметах »Люіса« під керуванням полков. Дяченка. Цей відділ рушив на м. Ставище.

По маючимся в Штабі Армії відомостям, через Ставище безпереривно проходили обози та військові частини Доброармії. О 2-ій годині сотня вдерлася в місто, в якому в той час був ярмарок. Ворог не сподівався наскоку і зустрів кінноту тільки кулеметним вогнем, але за чверть години місто було здобуте. Першими стрілами з кулемета був забитий один із найстарших наших козаків, — бунчужний Іван Дубина, Лохвицького повіту на Полтавщині. Розлючені козаки перерубали кулеметчиків. Досталось навіть жінкам, які не встигли втекти. Здобуто

З французькі кулемети, 30 возів з майном та до 40 офіцерів з жінками, яких і відпроваджено до штабу Армії.

За час стоянки в с. Юрківка полк ще кілька раз робив напади на м. Ставище, а також цілий час розіздами турбував проходячі частини добровольців. На шляху відступу заскочених добровольців розізд завше находив декільки пар московських офіцерських погон.

В Юрківці полк простояв 8 день. Коні і люди відпочили, не дивлючись на щоденні напади, та розвідочну службу, яку їм приходилось нести. Козаки на рахунок москалів трохи одягнулись і багато краще тепер виглядали.

В цей час майже ціле Правобережжя фактично залишилося без влади. Добровольчі відділи спішно відходили на південь. Найбільшою небезпекою для них був напрям руху Української Армії. Вже 20—21. XII. кіннота ріжних дивізій вийшла на лінію Ставище, Жашків, Охматів в район, котрим відступали росіяне з під Києва.

На Таращанщині, Звенигородщині, Уманьщині і далі в глиб України, працювали повстанчі організації. Відворот Добровольчої Армії приймав катастрофальний характер.

26. грудня полк вирушив через села Скибин, Охматово, Буки. Перейшов залізницю біля села Паланочки, котра йде з Цвіткова на Христинівку, і застановився на денний спочинок в с. Вишнопілля. Стояли морози. Острий вітер пронизував стару одіж козака, але потираючи руки, пританцьовуючи, він ішов вперед з усміхом на молодому обличчі. — «Як нема чобіт, то танцями поборемо мороза», каже молодий козак, пританцьовуючи, драгкими чобітьми. А таких була більшість, особливо в селі Дідові.

герії, пластунах та кулеметній сотні. Кінні сотні були далеко краще заосмотрені в одяг.

До 31. XII. 1919 р. Українська Армія пересунулась в район м. Уманя. Користуючись відносним спокоєм армія відпочиває в цьому районі майже два тижні.

Ідучи на м. Голованівськ, проїхали села Роги, Лезезіно і стали на відпочинок в с. Небелівка. Було це 2. січня 1920 р.

На дворі одлига. Болото. Полк простояв тут три дні. З штабу армії був одержаний наказ, щоби з найблищих цукроварень взяти 500 пудів цукру, які перевести на гроші, бо штаб грошей немає. Частину цукру до сто пудів продано в м. Торговиці, а решта лишилась при полку. З цього часу полк годував людей і коней за цукор. Була з цього і велика незручність, бо обоз збільшився на 50 повозок, що страшенне звязувало в рухах. Кінні сотні із дівчих перетворились в конвой цього обозу. Простоявши три дні полк рушив далі на Голованівськ.

6. січня скоро світ полк вийшов з гостинної Небелівки де коням і людям був дуже добрий постій. Пройшли с. Перегонівку і під вечір входили до м. Голованівська. Кілька день тому тут гостювала добровольча кіннота, яка пограбувала місто.

ЗУСТРІЧ РІЗДВА

Завтра Різдво! Про це балакають і старшини і козаки. В штаб полку були покликані жидівський староста, а також голова аматорського гуртка; їм запропоновано — першому, улаштувати вечерю для старшин, а другому виставу для старшин та козаків. Обидва охоче погодились прислужитися укра-

іському військові. Витрати мали бути покриті цукром.

Перший день Різдвяних свят. Кращого місця для свят і не треба було шукать. В двох верствах від міста находилося село Межирічка в якому гуральня з десятками тисяч відер спірту.

Вечером були розіслані запрошення до місцевої інтелігенції, щоби вона відвідала виставу: »Жидівка вихрестка«. Дійсно усі перші ряди були заповнені місцевими родинами.

Після вистави деякі родини та артисти були запрошені до спільної вечері. Гості які давно не бачили українських козаків, з цікавістю — тай з недовірям дивилися на них, але розігріті горілкою та гостинністю господарів розговорились і загальна веселість запаїувала серед присутніх. Вечера скінчилась о 3-ій в ночі. Гості запросили усіх старшин до себе.

На другий день свят гарматна сотня була вислана в с. Межирічку, щоби спирт з гуральні продавати селянам за гроші, міняти на одержу, фураж, набої і т. п. Пізніше за одержані гроші полк виплатив за чотирі місяці платню старшинам і козакам, починаючи з місяця серпня 1919 р.

З ранку команданти сотень отримали наказ, надіслати козаків на гарних конях, а також не знаючих мірц в п'янстві, до штабу полку. 50 шабель при трьох старшинах та 5»люїсах« під командою полковн. Дяченка вирушили на Богопіль. В с. Копитанівка, що 20 верстов від Голованівська, сотня напоролася на ворожий розізд, який після легкої перестрілки утік на Богопіль. Дозор в три коні був взятий в полон. Розізд був »сводно-козачого полка« полковн. Попова.

Шлях, що вів на Богопіль, уявляв з себе страшну картину. Здається, шлях відступу великої армії Наполеона не мав більш грізних і трагічних картин.

Безліч возів з поломаними колесами, з розтощеними передками засіяли, мов велитенський цвинтар, увесь шлях. Круглі кухні з димарями стояли осторонь, покинуті своїми кашоварами.

Чорні паці залишених гармат без замків здавалося тупо дивилися в мрячну далечинь сумного краєвиду. Майже на кожному кроці лежали задубілі трупи коней.

Де не де здихаючі коні поволі підносили свої голови і мов благаючими очима дивилися у слід кіннотчикам, що мовчки їхали вперед.

Цілий шлях був засіяний поломаними рушницями, набоями, порізними сідлами, мішками, побитими скриньками і різним лахміттям. Чорні зграї вороння надавали цій картині ще більшого виразу знищення, руїни і своїм краканням викликали якийсь містичний сум і непокій.

Так представлявся шлях відступу Добровольчої Армії.

В селі Копитанівка взято 6 повозок з офіцерським майном. Тут сотня і залишилася на нічліг.

9. січня рано сотня вирушила в напрямку Богополя, Дійшовши до Болеславчика, що в 4 верстах від Богополя, сотня стала. Хорунжий Нестеренко з 8 козаками був посланий по р. Синюсі, пошукати переправи, аби сотня могла забратися в тил Богополя. В цей час з Богополя показала перша лава, силою до 200 шабель, за нею друга, ще більшої сили. Сотня відкрила вогонь, але в цей час з тилу показала ворожа кіннота в невідомій скіль-

кости. Сотня була взята в кільце і їй приходилось пробиватись.

Кінноту, яка з'явилася з заду, наша сотня заатакувала на шаблі, але та не прийняла удару і почала втікати, розділившись на дві групи. Менша частина тікала понад річкою Синюхою і за нею погнались «чорні». Але по 3-ох верствах скажених перегонів сотня наздігнала ворожих їздців, які мали більш змучені коні. В цей час ворог наткнувся на хор. Нестеренка з 8 козаками, який прийняв їх на шаблі. Після короткого бою наші взяли 17 коней і 9 полонених, решту з штаб-ротмістром на чолі перерубано.

Смеркалось. Сотня рушила на с. Копитанівку. Після двохгодинного маршу підійшли до села. Командант полку послав козака, щоби довідався, що то за село, бо на Копитанівку не подібне. Викликаний селянин, почувши українську мову, весь затрусився і тільки спитав: «а може ви петлюрівці»? Почувши «так», ще більше затрусився і відповів, що це Болеславчик і кожна хата набита деникинцями. Сотня зрозуміла, що це не переливки, і, як оден, зняла рушниці, щоби бути готовими до відпору. Селянин виявився «нашим», бо одразу запропонував свої услуги вивести сотню на дійсний шлях. Між іншим, це перший раз командантові полку недописав його нюх. Перший раз він збився з шляху і тільки завдяки щастю не погубив сотні і себе. Страшно змучена сотня дійшла до Копитанівки і заночувала на старих помешканнях.

10. січня сотня повернулася до полку. Мороз доходив до 16 ступнів. За час постою в Голованівську, вдалося доповнити запаси набоїв та одягнути сотні.

Штаб Армії в с. Наливайках.

15. січня полк отримав наказ Штабу Армії вирушити на м. Гайворон, де в той час стояли галицькі куріні. Наказувалось повести з ними переговори, аби вони приєднались до Надніпрянської Армії. Дійшовши до села Юзефівка, полк заночував.

16. І. Рано вирушили через с. Таужна на Хощевату де і заночували, а на рано вирушили на Гайворон, куди і прибули перед вечером. Зайнявши місто та станцію і виставивши скрізь варгу, полк росташувався. Тут була невелика частина галичан, а властиво постачання 3-го корпусу, яке за день до нашого приходу селяне розграбували. Вести ті чи інші переговори командант полку не міг, бо не було з ким, а також і непотрібно, бо галичане були зовсім безсилі.

Вечером одержано відомости, що частини і Штаб Армії вирушили в невідомому напрямку. Полк не сповістили. Пізніше мали відомости, що в м. Голованівськ прибула червона кіннота. Полк відрізаний від армії. Гайсин перестав відповідати, — зайнятий червоними.

• Ранком 18. І. полк вирушив в напрямку на Хощевату, з метою пробратись деникинськими тилами і догнати своїх. Перейшовши Бог біля Хощеватої полк став на ночівку в с.Казавтирі, мороз доходив до 15°.

Добровольці так швидко відійшли на південь, що між більшовиками і ними повстала широчезна якби порожня полоса. без якоїбудь влади. Білі закріплювались на лінії Бірзула-Ольвіополь-Знаменка. а червоні затримались на лінії Хвастів-Козятин нби чекаючи що повстане в нейтральній полосі. На терені в 200 верстов широчини та 350 довжини істували тільки органи громадської самоохорони. В цій

смузі і опинилась Українська Армія.

19. І. Водохреща. Полк залишився на переднівку. З усіх боків чути стрілянину, мов бійка, але то селяне на Йордані стріляють з рушниць. Молодь уся озброєна добрими рушницями, а в війську недохват зброї, набоїв людей... Недобре почуття хоплювало душу гляючи на цих темних, покалічених революцією людей.

Штаб мав відомости, що в Гайворон прийшли червоні. Полк вирушив далі і в 5-ій годині вечора прибув в м. Саврань. В той час Штаб Армії вже був в с. Коритно.

Переночувавши, полк пішов на місто Голосково.

В Голосково полк прибув 20. І. о 7. год. вечора. Малось на меті в Голоскові перейти на другий бік Бога, але міст був спалений ще червоними. Два дні спочинок.

Починаючи від 10. січня Українська Армія фактично припинила боротьбу проти Добровольчої Армії, бо вона вже не виявляла з себе жадної сили, і по інерції котилася до берегів Чорного Моря. З цього приводу 2. І. в с. Гусівка на Єлісаветщині відбулася нарада командуючих дивізіями, на котрій було вирішено припинити боротьбу з білими і усім дивізіям по самостійним маршрутам зосереджуватись в районах Канів, Черкаси, Чигирин і там увійти в оперативний зв'язок. Визначений район був вже в той час занятий Червоною армією, таким чином відновлялась боротьба української армії з Червоними. Армія розділилася на дві групи і різними напрямками пішла в визначений район щоби там знову зеднатись. Південній групі, яка складалася з Запоріжців, 3-ої дивізії і Штабу Армії, ще прийшлося, прориваючись, мати бій з Добровольцями,

але північна група, в складі Волинської і Київської дивізій, зразуж розпочала боротьбу з комуністами.

В цей час Чорний полк одірвавшись від Армії мусів самостійно вишукувати і вгадувати шлях для зєднання з нею.

ВІДНОВЛЕННЯ БОРТЬБИ З ЧЕРВОНИМИ

23. I. вирушили ранком вздовж по Богові до с. Тарновата де поромом полк переправився на лівий беріг. Ночували в с. Копитанівка. Червоні посувалися з боку Голованівська, а білі займали фронт по залізниці Голта-Ново-Українка. Полк мусів спішити, щоби не опинитись між молотом і ковалом. За Армію жадних відомостей не було.

Селяне с. Копитанівка охоче розповідали про своє повстання проти білих. До полку приєдналось 12 молодих хлопців.

Рано 24. I. полк рушив на м. Ольшанку. День соняшний. Сніжок поскрипував під ногами коней, але вже не так зимно, як було в минулі дні. О 4-ій годині полк підійшов до річки Синюхи, яку треба було перейти по леді, грубому в два вершки. Спуск до річки був страшно крутий та каменистий.

Кінні сотні, кулемети, обоз розтягнувшись вужем без всяких перешкод перейшли річку. Але з гарматою стався випадок, хоча і були прийняті усі міри.

При спускові зломився дишель і прийшлося спустити гармату на руках. Відділивши передок від гармати перетягли його на другий бік. За передком потягли гармату. Спочатку все було добре. Козаки весело брались за працю. Але на середині річки лід тріснув і гармата лівим колесом провалилась

до самої реї. Один козак вліз на хобота, аби зняти панораму. Раптом гармата з козаком провалилась, але уперлася в дно дулом, а сошник зачіпився за обломаний лід, дякуючи чому козак, ухопившись за правило, вискочив на верх мокрий до кісток. Поки возились з гарматою, то стемніло. Командант полку наказав залишити гармату до ранку, зачепивши за вухо довгим ланцюхом і виставивши варту.

Вночі прибули делегати від команди Доброармії з умовами миру та спільної праці проти червоних. Командант полку, безумовно, не міг нічого сказати. По відомостям від селян наше військо пішло в напрямку Канева, куди на ранок і була направлена делегація з конвоєм в 20 козаків з курінним Богаєвським.

В 6-ій годині ранку 25. І. Кінні сотні та гарматчики висипали на річку, ратувати гармату. Прорубали лід до самого берега і при допомозі селян притягли гармату по дну річки. В великих труднощах о 12 год. пушка вже стояла на березі. О першій годині полк вирушив далі. Ночували в селі Степковата. Страшений мороз.

26. І. скоро світ полк вирушив в напрямку Добровеличківки. Йшли навпростець полями. Козаки один другому труть лиця та носи снігом. Десятки з обмершими обличчями. По дорозі отримали відомости, що місто Добровеличківка зайняла бригада піхоти білих. Надіслана розвідка після перестрілки відійшла. Звернувши з великого шляху, полк заночував в с. Липняжка.

27. І. В 8 год. ранку полк вирушив в напрямку с. Якимівка, куди і прибув о 3-ій год. дня. Зробили більш 30 верстов при 22³ морозу та стрічного вітру.

28. І. Спочинок. О десятій тривога. По відомо-

стям селян з боку с. Янополя показалась ворожа кіннота, кількістю до 200 шабель.

Послана 4 сотня назустріч. Полк в поготівлю. Перед вечером повернулась сотня з розїзду і вияснила, що то провокація. Полк залишається на місті, щоб відпочити та перечекати заверюху.

29. I. Спочинок. Заверюха, від якої світу Божого не видно. На другий день о 7-ій рано полк виступив, і проїхавши 15 верстов остановився в с. Петрів-Острів, що в 3-х верствах від цукроварні Ярошівка. Нарешті дістали відомости про Армію. Три дні тому брала тут Київська дивізія цукор в с. Ночівки. Доповнили запаси цукру та спирту.

31. I. Полк рушив по слідах Київської дивізії. Мороз не давав можливости сидіти на конях. Все обмерзло, але штаб полку взяв за мету як найскорше приєднатись до своїх. В с. Мокра Колігорка 2-годинний спочинок і далі в дорогу.

Ніччу в 11 год. переходили залізницю Цвітково-Христинівка. О 2 год. в ночі полк росташувався в с. Княже зробивши перехід в 75 верстов і то в тріскучий мороз. По відомостям від селян, днів пять тому проходили сюди червоні, які усім розповідали, що Українська армія перейшла на їх бік.

Першого лютого був мороз. Схід увесь червоний. Рушили в дорогу. Не дивлячись на сильний мороз пройшли більш 20 верстов і стали на ночівку в селі Вільшана.

З цікавістю розглядали козаки це історичне місце. Образи Яреми та красуні Титарівни вставляли в пам'яті.

2. II. Денний спочинок. Козаки гуляють на весіллях. Дівчата й парубки увиваються по вулицях. Спів, танці. Вбрання на селянах виключно староукраїнське,

3. лютого о год. 6 рано полк рушив далі. Треба було зробити великий перехід, бо штаб полку довідався, що курінний Богавський з делегацією росіян догнав отамана Тютюника. Їхали цілий день по селах, роблючи невеликі відпочинки. Пізно вечером зробили двогодинний відпочинок в трьох верствах від залізниці Корсунь-Сміла. Люди і коні були страшенно змучені. Підкріпившись рушили далі. Переїхали залізницю і направились на с. Черепин, до якого прибули в 2-ій годині в ночі і росташувались. Виставивши навколо варту, послули сном мерців.

На другий день 4. П. вирушили далі, треба було догнати Київську групу отамана Тютюника. Проїшли села: Деренківці, Дробівку. Селяне цих сел озброєні. Мали досить рушниць, кулеметів, а на площі в с. Дробівка стояло дві гармати! Все це провадилось під прапором «Самостійної України». Полк дуже щиро вітали і запрошували до хат. Радісно було чути і бачити запорожцям працю національно свідомих людей. Рушили далі і під вечір в с. Кумейках догнали 5-ий кінний збірний полк Київської групи. Нарешті дігнали своїх. Похід продовжувався далі. В 11 год. в ночі полк росташувався в селі Плевахи, що в 7 верствах від Дніпра. Проїшли до 50 верств в один перехід.

5. лютого спочинок. Послані фуражери на Полтавщину в Золотоношській повіт. Настрій у всіх підвищений. Козаки з цікавістю поглядають в бік Полтавщини, бо в полку більшість старшин та козаків Полтавці і два роки, як з дому.

Вечером повернулись фуражери, які розповідали цілі легенди про вареники та галушки...

Дводенний спочинок в с. Пливахи. На дворі

страшений мороз, якому усі раді, бо він скує Дніпро.

В цей час 2—7 лютого Волинська дивізія захоплює Канів і робить демонстрацію в бік Переяслава і Києва, а це страшенно занепокоїло москалів, які розпаношились в столиці. Решта Армії оперувала в районі Чигирина.

7. II. о 4 год. вечора полк рушив в с. Лозовки, де й заночував. На другий день вирушили на Байбузи через с. Мошни. Заночували в Байбузах.

9. II. Спочинок. Штаб полку одержав наказ, що полк прилучується до Київської групи, аж до часу зєднання групи з Армією.

Полк Чорних Запорожців і Мазепинський кінний полк зводяться в бригаду на чолі якої стає полковник Дяченко. Вечером наказ Київській групі, з якого видно було, що 5-ий полк теж приєднується до бригади, але з окремим завданням: до м. Білозіря йде він авангардом, а потім відходить в резерву от. Тютюника, який мав бути на ст. Сміла.

БІЙ ПІД СМІЛОЮ

О 7. годині вечора полки зібрались на площі с. Байбузи і вишикувались в такому порядку:

Штаб отам. Тютюника, 5-кінний полк, Чорний полк з батерією і Мазепинський полк.

З великого шляху увесь загін звернув на ледве помітну доріжку »Чорного лісу«. 50 з гаком верстов зробили полки за ніч по неможливому шляху. Коні падали, тачанки перекидались, але ніщо не могло затримати цього руху. На ранок загін затримався на короткий спочинок в с. Дубівка, перейшовши »Чорний ліс«. Цей перехід на довго лишить-

ся всім учасникам в пам'яті, бо гармати, кулемети та обоз на цілому шляху прийшлося виносити на руках, бо на кожному кроці були ями, повалені дерева, розвалені містки, та річки з тонким льодом, в якому провалювались і коні і люди. Мороз був лютий, а більшість людей зле одягнута. Але найбільше шкода було тих хорих козаків, що їхали у слід за полком на возах. Більшість була хорих на тиф, але випадків смерті не було ані одного.

10. лютого після годинного спочинку в с. Дубіївка рушили далі. За годину входили до м. Білозіря, котре було вже заняте сотнями 5-го кінного полку і командант якого зазначив, що Сміла теж вже занята його людьми. Полковник Дяченко щоб не робити лишніх 15—20 верстов на обхід міста пішов через Смілу, бо не мав причини не вірити командантові 5-го полку. За пів верстви від міста Сміла на чолі 2-ої сотні полковник Дяченко вирушив вперед. На краю міста стояли два добродії з рушницями, які на запитання полковн. Дяченка, якого вони полку, відповіли дуже охоче: »саперного батальона«, бо видно рахували козаків за своїх. В заставі було 18 чоловік котрих наші і перерубали. Виявилось, що місто зайняте сильним відділом червоноармійців. Вертатись аби виконувати наказ от. Тютюника було запізно і полков. Дяченко наказав Мазепинцям, зайняти стацію, а сам на чолі двох сотень »Чорних« влетів в місто, частуючи на право і на ліво. Ворог майже не робив спротиву, рахуючи все це непорозумінням. Чути було увесь час: »Товаріщі, что вы делаете, — ми комуністи«?! У відповідь неслоь їм: »А проклятуці, мені вас тільки й треба«, — а далі свист шаблукі...

Взявши місто криловим ударом »Чорні« помогли Мазепинцям взяти стацію, на якій було одина-

цять потягів з майном, виключно військовим. Здобич була настільки велика, що не вистарчало рук брати. Обоз до 80 возів захоплений в місті, був зразу ж вивезений на Білозіря. Козаки почали виганяти селянські підводи, аби вивести гарматні і рушничні набої.

Нагрузивши 5 підвід і відправивши їх на Білозіря, почали грузити нові. В цей мент повним ходом з ст. Бобринська влетів потяг і не дійшовши 300—400 кроків, відкрив кулеметний вогонь.

В той час на стації було тільки 20—25 козаків «мазепинців» і «чорних» і обидва команданти полків. Вони з за будинків відкрили рушничний вогонь, а полковник Дяченко власноручно із кулемета. За кілька хвилин ворог був збитий влучним вогнем і замовк.

Почулась команда: »В атаку«! Але в цей мент прийшли відомости, що перша сотня під керуванням хорун. Богаєвського, яка стояла в заставі з боку від Бобринської, під натиском ворожої піхоти відступила. Прийшлося залишити збитий потяг, а думати про відступ, бо нові донесення які привіз сам командір полку, були ще гірші, а власне, що відступ через місто Смілу був відрізаний.

Манівцями по над залізницею під великим вогнем ворожої піхоти пройшли на шлях, що вів на Білозіря.

Негайно перейти в контр-атаку не було з ким, бо лишилось 30—40 козаків, а решта з добутим майном, перейшла в Білозіря.

По прибуттю до Білозіря полк. Дяченко зібрав полк і мав на меті повторним ударом взяти місто та стацію, але отаман Тютюник заборонив. Пройшло кілька днів і полковник Дяченко одержав в наказі по загонові гостру догану за невиконання наказу.

А причиною була та велика кількість майна, що досталась до рук кінноти і конвойовання якого вивело із рядів більшість козаків.

Цей наскок дав полкові гарматні і рушничні набой, одяг для всього полку, 50—60 коней гідних під верх та багато різного майна. Всього в Смілій було взято 250 полонених, із яких до 20 комісарів, які і були ростріляні вже в Білозірю.

Втрати большевиків були дуже значні.

По наказу отамана Тютюника полк залишився в Білозірю, маючи догляд за Смілою.

О 9 год. вечора полк рушив на с. Степанки, де і лишився на ночівку. Частини Київської групи пішли далі, а полк Чорних лишився в арієргарді.

11. лютого був морозний ранок. Полк згідно з наказом рушив через с. Вергуни, де зробив відпочинок. Тут к-т полку виділив з полонених, взятих у Смілі, українців і залишив при полку, а москалів пустив на усі чотири боки, порадивши їм, не попадатись більше на очі.

Заночували в с. Думанці.

12. II. був денний спочинок.

Для того щоби Лівобережжя побачило власними очима українське військо і відчуло його працю, на нараді командуючих дивізіями. 12. II. в м. Медведівка, вирішено перейти на лівий беріг Дніпра.

ПЕРЕХІД НА ЛІВОБЕРЕЖЖА І ЗАХОПЛЕННЯ ЗОЛОТОНОШІ

13. лютого був сильний мороз. Схід палав пурпурою. Полк вирушив довгою кільцею через с. Ходяки, наближаючись до Дніпра. Козаки вже знали що полк іде на Полтавщину. Настрій підвище-

ний. Чути регіт, жарти. Полтавці радять подолянам, вернутись назад, бо на Полтавщині немає мамалиги, а до галушок вони не привикли. Всім цікаво, що там робиться по той бік Дніпра. По дорозі місцевість починає значно змінюватись. Низина. Високі насипи піску, кущі, пеньки. Видно що батько Дніпро на весні аж сюди сягає.

Помалу проїхали бокові протоки і перед козаками простяглася широка рівнина замерзлої ріки, а далі синіло Лівобережжя.

»Дніпро, Дніпро«! вирвалось із сотень грудей і жадібні очі міряли його величаву широчінь.

З якимсь пієтизмом і з якоюсь святістю рушили по леду кольони козацтва. І наче відчуваючи величність хвилі, козаки відрухово заспівали »Ще не вмерла Україна«.

Вечером полк став на ночівку в с. Васютинці. Селяне дуже здивовані приходом українських козаків.

»Та хиба в Петлюри ще є військо?« чулося на кожному кроці. »А нам денікінці і товарищі казали що вас давно немає«. Але відповідь була очевидна.

14. лютого полк отримав наказ зайняти м. Золотоношу, для чого до полку додавалося дві кінні сотні: одна ім. Сагайдачного, а друга ім. Костя Гордієнка разом силою до 50 шабель.

О сімей год. рано полк вирушив в дорогу. Зимно. Небо застелене хмарами. Падає сніг з різким вітром.

Пронизуючі подуви хуртовини закрутилися, завивали, мов стоголосе стадо гієн. За вітром і снігом не видно було довгої кольони, що мов велитенський вуж простяглася на верству. Кожний їздець бачив перед собою тільки зад попереднього коня. З часом

вітер збільшився, а сніг мов гострі голки, забивав очі, ніс і вуха. Ще нижче поспускали коні голови, ще більше згорбилися козаки на сідлах, щільніше загортаючись в одежину.

Понуро без галасу тяглись обози мов білими простиралами вкриті домовини.

І в цьому стихійному вибухові живлових сил природи, як же відчувалася мізерність людської істоти.

В цьому безпредільному морі розбурханої атмосфери, і в цих титанічних змаганнях хуртовини, людська істота відчувала якийсь одчай, якусь безмежну тугу.

Психічний стан людини величезним тягарем пригнічувало почуття якоїсь безрадности, якогось містичного ляку. Так само відважний подорожник на кораблі бачить, як маліє його істота та відвага перед могутими поривами морської бурі. Так само араб в пустині простирається плазом перед грізними атаками самума.

Що раз то сніг ставав глибший. Гармати тяжко орали широкими колесами, а обози мов потопали в глибокому снігу.

Одних хорих та ранених не було видно, прикриті лахміттям і грубою верствою снігу вони тихо здавалося, без нарікання їхали на возах.

В Ірклієві годинний відпочинок.

О 10-ій вечора другий годинний відпочинок в селі Каменці. Темна ніч. Снігу по коліна. В 2-ій годині ночі спинилися в с. Деньги. До Золотоноші 8 верстов.

Про значіння і наслідки рейду Північної групи в наказі по армії з 15. II. ч. 2. говорилося: »Майже місяць Київська і Волинська дивізії були відріже-

нені від армії, провадючи всюди рішучими заходами нашу українську справу. Захоплення міст Іміла і Черкас дало яскравий зразок завзяття старшин і козаків зазначених дивізій. Наслідки цього величезні. Слава йде горою. Лівобережжя почуло про українське народне військо».

15. II. О п'ятій годині рано, залишивши в Денгах обоз і частину тяжких кулеметів, вирушили на Золотоношу. Друга сотня пішла вперед, аби зайняти станцію і вести розвідку в напрямку міста.

Осаул Божко з четою був посланий зібрати залізничний шлях Золотоноша-Пирятин.

О сьомій рано полк підійшов до міста. Станція вже була взята. Охорона разом з комендантом були захоплені в полон. По відомостям від полонених, в місті перебувало два отряди особливих призначень, силою до 500 люда, з кулеметами.

Гармата стала на позиції біля станції 3-тї та 4-та сотні під керуванням молодшого осавула Броже пішли в місто на рисях.

Решта полку пішла слідом за ними. Без стилу курінь Броже віхав в центр міста. Довідавшись, що будинок гімназії зайнятий »отрядом особливого призначіння«, курінь почав обстрілювати її, але раптом зо всіх вікон протилежних будинків відповіли теж стрілами. Курінь почав відступати, залишивши навіть забитих козаків.

Командант полку надіслав на допомогу 2 сотню, решту 1-ої сотні та сотню ім. Сагайдачного, а також наказ спішитись і наступати в пішія лави.

Штаб полку з останнім запасом, а власиво з Гордієнківською сотнею в 15—17 шабель, залишився при вїзді до міста.

Спішені сотні відтіснили ворога і дішли до

Собору. В цей час штаб і резерву полку заатакували ворожа піхота силою в 50—60 багнетів, яка берегами непомітно зайшла в тил і стала на 200 кроків від штабу. Як видно комісар цього відділу не чекав спротиву. В цей мент полковн. Дяченко дав стрілу в карабіна, яким і поклав комісара на місці. З криком «слава» в пішому ладі, бо на коні не було часу сідять, козаки кинулись в атаку. Комунисти не прийняли удару в шаблі, а пустились тікати старим шляхом через річку. Але шлях був вже відрізаний і цей нахабний відділ наші перебили до одного.

Половина міста по саму річку була в українських руках, а друга в большевиків.

Наступати в пішому ладі полк не міг, бо не вистарчало набоїв, а в кіннім ладі не міг перебраться, щоб нанести удар в тил, бо лід був настільки слизький, що навіть люди при перших кроках падали, не кажучи вже про коней.

Протримавши свою половину міста до вечера, полк вирушив назад в с. Деньгу. За містом перерубали захоплену «чеку» та комуністів.

Полк поніс втрати: 2 козаків забитих, одного козака раненого та 5 коней поранено.

Ворог поніс до 100 чоловік втрат.

Разом з захопленням м. Золотоноші зробили інші дивізії демонстрацію в бік Лубен, Хорола і Кременчуга.

В с. Деньгах усі стали на спочинок. Лютий мороз. Одержано відомости, що з Пирятина вийшло два полки ворожої піхоти в напрямку Золотоноші.

Всю ніч кінні розїзди на всіх шляхах що вели до Золотоноші, освітлювали місцевість. Але скрізь було спокійно.

ПОВОРОТ НА ПРАВОБЕРЕЖЖА І ПОХІД НА ЗАХІД

Виходячи з того, що до весни конечно треба було наблизитись до району, де була росташована Українська Галицька Армія, аби в слушний час розпочати ширші акції, спільними силами, нарада командантів дивізій 16. П. (с. Москалівка на Золотонощині) вирішила залишити Лівобережжя і вирушити на захід.

16. П. о третій год. ранку увесь полк вирушив на м. Ірклієв. Мороз з вітром. Снігова курава не давала можливости розкрити очей. Коні і люди страшенно були зморені. Нарешті добралися до с. Загородник, що пів верстви від Ірклієва. Стали на спочинок, звязавшись з кіннотою от. Тютюника, від якого довідалися, що запорожська дивізія стоїть в 6 верстов від полку. Заночували. Ворога не чути.

Вечером з Штабу Армії одержали наказ — перший наказ за півтора місяця, бо Штаб Армії з запорожською дивізією йшли цілий час іншими шляхами. Наказувалося полкові Чорних Запорозжців, повернути на правий беріг Дніпра.

В наказі по армії ч. 39 з 16. П. говорилося про наслідки перебування на Лівобережжю і заповідалося великий похід на захід.

»Наша армія, писалося в наказі, перейшла на лівий беріг Дніпра, де пробула 4 дні. За цей час нами були заняті Черкаси, Золотоноша і зроблена велика агітаційна робота. Селянство побачило, що наша армія існує. Після цього армія повинна перекинутись на правий беріг Дніпра. Нашій армії знову доведеться відбути великий похід, котрий може протягтись до місяця, а за цей час справа нашої армії повинна стати на державний шлях«.

Це було великим ударом для всіх козаків Чорного полку. Ще в районі м. Уманя отам. Омелянович-Павленко обіцяв полковникові Дяченкові рейд через всю Полтавщину і Харківщину. Про цю обіцянку знали козаки і треба було тільки великого впливу команданта на козаків, щоби нахилити їх до повороту на Правобережжя.

17. II. рано полк вишикувався перед Штабом полку. Виїхав перед фронт командант і зясував необхідність повороту. З похиленими головами рушили козаки за своїм командантом. Не чути стало ні пісні, ні жартів та реготу. Селянство теж подіяло смуток козаків, бо у всіх селах де проходили, чути було: »покидаєте нас?«

На вечір полк прибув в с. Васютинці.

18. II. о сесій рано вирушили далі. Знов перейшли Дніпро, с. Худяки і пізно вечером добрались до с. Чернявка, що над р. Тясмином, де і росташувались. Село мале, бідне. Хатки обідрані і тих не вистарчає на полк. Росташувались по 7—8 козаків і коней в одному дворі.

19. II. год. 8 рано вирушили далі на с. Грушки, через історичний Холодний Яр. Яке козацьке серце не завмірало, переходячи через р. Тясмин і ступаючи на доріжки Холодного Яру? Дух преславної хоч сумної минувшини України вітав над цим густим непроходимим лісом над цими темними непролазними ярами. Тихо. Вузенька доріжка гадюкою веться поміж дерева, то спускається в низ, то піднімається на кручу.

Високі сосни тихо хитали в повітрі білими, сніговими шапками, як би вітаючи козаків після столітньої відсутности. Козаки з цікавістю розглядалися навкруги. Балачки велись тільки про минуле України. Імена Залізняка, Гонти лунали в повітрі

цілої кольони. Вечером розташувались на ночівку в с. Грушівці. Село велике і багате.

О четвертій рано сурмач грає збірку і за годину вирушили далі. Біля ст. Каменка перейшли залізницю. Під час вируху з села Грушівки зломилася в гармати вісь. Не було жадної можливости направити і як не тяжко було кидати, а прийшлося. Більшість гарматчиків з слізми на очах прощались з нею, мов з улюбленою дівчиною. Дійсно вона біля року з самих Святецьких хуторів вірно служила полкові. Не оден раз кров козака її обливала. Колеса та щит були побиті картачами. Гсю дорогу кінні козаки поминали свою пушку і навіть не глузували з гарматчиків, бо цілком поділяли їхню втрату.

21. II. денний спочинок в м. Ставидло. Люди і коні страшенно змучені великими переходами. На другий день вирушили в напрямку м. Мала Виська.

Над вечір 23. II. полк прибув в м. Мала Виська де застав повстанський відділ от. Гулого. Тут скоївся слідуючий випадок. В розїзд була послана третя сотня. хор. Соловійова, який раніш служив в кінноті запорожської дивізії. По наказу от. Гулого вся кіннота повстанців кинулась, щоби обезброїти третю сотню та арештувати Соловійоваі, бо рахувала їх більшовиками, але тому і більшости козаків сотні вдалось продертись і карєром утікти до полку. Почулись у слід стріли. Полк в цей час входив у містечко і прийнявши з свого боку повставців Гулого за більшовиків, перейшов в атаку. Взято в полон 10—12 козаків і від них дізнались, що вийшла помилка. 4 сотня лишилась на цукроварні аби взяти 400 пуд. цукру, а полк рушив на с. Ерделівку куди прибули в 11 год. ночі. Росташувались. Село багате.

Отаман Гулий з повстанцями приєднався до Армії і був призначений командантом запорожської дивізії. Вони складали в дивізії «окремий курінь Низових Запорожців».

24. П. денний спочинок. На дворі одлига. Біжить вода. Видно латки з чорною землею. Поле стало рябе. Цього дня стався випадок з полковником Дяченком. Повертаючись зі Штабу Армії який стояв в м. Глодосах, пустив коня карером але відірвалася підкова і кінь разом з вершником упав на лід. Кінь вивихнув ногу, а командант розбив голову. Наскоро ординарці забандажували голову хусткою, а поверх звязали червоним поясом. Полковник прибув до Штабу весь мокрий і залитий власною кровю. Полковий лікар зробив перевязку, але полковник Дяченко тільки цілий час турбувався про свого коня і цілий час від нього не відходив. Оказався в нім козак в його привязаню до коня.

25. П. прибули до м. Добровеличківка о 4 год. вечора. За кару по шляху, що вів на Глодоси, в заставу були поставлені ординарці. О півночі почувлись стріли в бік застави і над селом засвистіли кулі. Сурмач заграв на сполох.

Заторохотів кулемет в заставі і раптом все затихло. Сотні зібрались на збірному пункті.

Дві сотні на чолі з командантом полку рушили в напрямку Глодос. За дві години повернулись, але ворога не знайшли. Застава оповідала, що до них наближались повозки і на запитання: «Хто їде?» відповіли стрілами. Сотні розїхались по своїх районах, але з наказом коней не розсідлувати і пустити парні патрулі по районах.

26. П. денний спочинок. Полк в поготівлю. Розїзди вислані у всіх напрямках.

ЗАХОПЛЕННЯ ГОЛОВАНІВСЬКА

Від 27. II. до 29. лютого пройшли по величезній грязуці села: Казимирівка, Маріянівка, Красногірка, Розношинці. В останнім росташувались.

Із Штабу Армії одержаний був наказ взяти місто Голованівськ, хоча те саме завдання мала і Київська група на чолі з от. Тютюником.

1. березня в 3-ій годині дня другий курінь під керуванням п-ка Дяченка, рушив на м. Голованівськ де по агентурній відомості стояв червоний козачий полк, який складався з бувших гайдамаків Волоха, силою до 300 багнетів. О десятій вечора курінь підійшов до міста.

Їх як видно не чекали, бо варті не було. Викликаний селянин з хати розказав, де росташувались червоні і курінь витягнувшись з права по одному, вздовж вулиці, пішов далі в місто. Ніч була чудова. Легкий морозець скував грязюку. Місяць світив і було видно, як в день. Віхавши в середину міста, козаки побачили величезний вогонь біля будинку і людей, які порались біля вогню. Підіхали і почалась балачка. Червоні смалили кабана. Вони й не догадувались хто з ними балакає, бо цілком отверто розповідали, де росташовані їхні комісари та червоноармійці. Раптом крик: »Руки вверх« і свист шабель розповів комуністам, з ким вони мають діло.

Касарні з червоноармійцями окружено і кілька ручних гранатів в середину через вікна зробили своє. З вікон почулось: »Здаємось, товарищі«!! По місті почалась стрілянина.

Частина червоних містилась по приватних квартирах, і ці почали гуртуватись, щоби дати відсіч. Але під кулеметним вогнем почали відступати; найбільший спротив виявили на площі містечка.

Спіншені сотні підсилені вогнем своїх кулеметів пішли в атаку.. Червоні атаки не прийняли, а розсипавшись по городах почали утікати.

Місто було зайняте. Більше 60 червоних попало в полон. До 50 лежало трупом, а між ними комісар полку та ще якийсь значний комісар, що приїхав з м. Уманя на інспекцію.

Полк теж поніс втрати: два коні були ранені, один легко, а другого прийшлося пристрілити. Козаки сміялись з червоних, що вони так погано стріляють і радили повчитись у них.

Відомість, що полк червоних складається виключно з »волохівців«, була неправдивою. Було їх кілька, які одразу і перейшли до »Чорних«, а решта були денікінці.

Курінь відійшов на край міста, аби легше було хоронятись, а по місту всю ніч їздили позмінно розвідки. Ранком курінь залишив м. Голованівськ і перейшов в маленьке сільце Олександрівку, де мала приєднатись решта сотень.

ВІЯ ПІД ХОЩЕВАТОЮ, ЗАХОПЛЕННЯ ГАЙВОРОНА І ПІДІЗД ДО БЕРШАДІ

2.березня в 2-ій годині ночі перший курінь отримав наказ, залишити обоз, пластунів і взагалі все тяжке під охорону запорожської дивізії, а самому з'єднатись з другим курінем.

Всьому полкові наказувалося вести розвідку в напрямках: Бершадь, Гайсин, Ольгопіль, Балта, Саврань і довідатися про становище Галичан. О 8-ій рані перший курінь покинув обоз в Розношинцях і рушив на зеднання з другим курінем. Зеднавшись, полк рушив на м. Голованівськ, де заночував. Селяни дуже задоволені з приїзду, а особливо дівчата,

бо багатом припали до серця завзяті козаки. Під вечір прийшла Київська група.

Посуваючись на захід, армія з. П. 1920 р. приймає рішення, перейти на правий беріг р. Богу. Але виявилось, що по тім боці Бога в районі м. Бершаді стоїть П. галицький корпус, який мав нібито бути »червоним«. Отже не можна було перейти на другий бік, щоб не спровокувати Галичан, бо иншої переправи на сотні верстов по р. Бозі не було. Що не зруйнувала війна, то залила тепер весняна вода.

з. П. о 9-ій год. рано вирушив полк в напрямку м. Гайворонь і далі на Бершадь. Шлях був неможливий. Болото по самі вуха. Проїхавши 15 верстов, стали на ночівку в с. Таужня.

Тільки проти м. Бершаді був поганенький залізничий місток, по якому можна було організувати переправу. Ніхто не сумнівався в тому, що галичане не будуть битися з українською надніпрянською Армією, але після її переправи через Бог вони мусілиб приєднатись до надніпрянців, бо росіяне безперечно бй їх покарали за перепуск Армії на правий бік Бога.

Як видно замір форсування Бога Надніпрянською Армією був уже відомий більшовикам, бо під натиском російських комісарів Бершадь з галицькою залогою почала шикуватись до оборони і місто стало перетворюватись в імпровізовану фортецю.

З Бершадської залози вислано відділ з усіх родів зброї, під командою поручника Мацькова, до с. Уств для забезпечення залізничного мосту через Бог біля Гайворона.

Натомість Штаб Надніпрянської Армії під виглядом жебраків послав до м. Бершаді уповноважених з наказом, відшукати представників таєм-

ної Начальної Команди Галицької Армії і одержати від них інформації про положення за кордоном та про дальшу акцію обидвох Українських Армій.

Але наступні події попередили заміри Штабу Армії.

Ранком 4. III. полк пішов на Хоцевату, до якої було 12 верстов. 2 сотня пішла в розїзд, бо малося відомости, що большевики в м. Хоцеватій поклялись, не впустити запорожців.

Але залізнична стація Хоцевата була захоплена. »Червоні« одійшли на містечко. Від стації вперед пішла 4 сотня.

Під містом ця сотня була обстріляна, що примусило її розвернутись в лаву і бавитись в війну, чекаючи підходу решти полку.

Полк надійшов в недовзі і одразу почувалась голосна команда полк-ка Дяченка. Сотні хутко розвернулись в лаву і на рисях пішли на місто. »Червоні« стріляли на всі рушниці, але вже по стрілах було чути, що ворог нервується. І дійсно, не пройшли ще і пів верстви, як ворог почав замовкати. Знов команда — лава блиснула шаблями і пішла карвером. З цілим розмахом »чорні« влетіли в місто. Ворог був особливий. Місцеві жидки зорганізувавшись та маючи підкуплених за гроші до 20 селян, стали чолом кінноті. Поплатились страшенно. Ні один не вийшов живим. 40 трупів лежало в місті, а решта потоплена в р. Богові.

Полк росташувався тут на ночівку, а 2 сотня пішла вперед, маючи завдання зайняти Гайворон, стацію та місто.

5. III. о шестій рано, полк вирушив на м. Гайворон. Шлях був кращій, бо полк пішов понад вузько-торовою залізницею. Можна було йти навіть рися. О десятій полк прийшов до Гайворона, який

ще з вечора був зайнятий 2-ю сотнею. Ворог силою до 50 багнетів після легкої стрілянини, під натиском 2 сотні утік на Бершадь.

Відпочивши зо дві години на стації, полк рушив до залізничного мосту через р. Бог. Перехід через Бог по мості був жахливий. Коні переходили по трьох вузьких дошках, покладених на рейки. Міст дуже блаженський бо його страшно понівечив ледохід. Перехід коштував двох коней, які провалившись на мості, не могли встати. Прийшлося пристрелити, а потім уже відрубавши ноги, зіпхнути у воду.

Нарешті перейшли Бог і рушили в напрямку Бершаді. По дорозі зайняли с. Устє, де був захоплений комісар та три кінні галичани, що були йому придані яко охорона.

При комісарові знайдено багато агітаційної літератури, скерованої проти Української Армії.

Комісара зарубали. Полк повернувся назад і став на ночівку в с. Луговім.

Від комісара та галичан удалось взнати, що м. Бершадь зайняте 3-им галицьким корпусом, який нараховував разом з москалями до 12-ти тисяч. Навіть полковникові Дяченкові не прийшло на думку, атакувати міста, бо на одного кіннотчика прийшло би 50 багнетів. Вночі застава затримала одного добродія, який забажав бачити команданта полку. Його бажання сповнили і він став перед полк. Дяченком. Виявилось, що це січовий стрілець, який кинув своїх і перебіг до «Чорних».

Ще було темно, коли сурмач почав грати сідлівку, а трохи згодом і збірку. Полк рушив на місце Бершадь. Всіх це здивувало, бо навіть козакам було відомо, яка велика сила залоги в Бершаді, але віра в свого команданта серед козаків була на стіль-

ли сильна і велика, що жаден не сумнівався в успіхові. На розсвіті полк підійшов до с. Усте, що в двох верствах від Бершаді. Біля села полк затримався. Викликано обидвох курінних до команданта полку. За кілька хвилин ком. 2-го куріня, поручник Бронік, на чолі своїх людей рясю пішов в село, а за ним перший курінь кроком у слід.

Коли решта полку підійшла до фільварку, то побачила, що 2-ий курінь зробив своє діло. Без одного стрілу обезброїв курінь піхоти, батарею та кулеметчиків. Галичане чекали ворога, але не дочекалися, посунули і завдяки цьому не проливши ані краплі братньої крові, полк добув для себе те, що всі були його мрією, а саме — гармати.

Всього полк узяв: 4 гармати, 4 скриньки з набоєм, два кулемети »Шварцльозе«, 15 повозок і більш 120 коней. Здобич була знатна. Вишикувавши галичан, командант полку запропонував їм службу у себе. До 50 стрільців погодилось, а решта залишилася на місці. Їм наказано залишитись в селі на виходу полку. За пів години дві гармати були запряжені, а решта зіпсуті, бо по такій грязі, дай Боже, щоб 10 коней витягло гармату.

Коні були чудово вигодовані, як правдиві гармати. Полк вирушив назад в напрямку Гайворона. Командант полку з сотнею залишився в селі, аби вилучити балачку, яка велась по телефону зі Штабу Галицького Корпусу з підлеглими частинами. Балачка дійсно була цікава. Штаб корпусу наказував бригадам наступати на с. Усте, але команданти бригад як один, відмовлялись. Один відмовлявся що у нього »мужва« боса, другий, що у нього не забезпечені крила, а третій, що у нього нема набоїв.

Балачка ця можливо затяглась би на довго, якби не вмішався полковник Дяченко. Він заявив,

що команданти бригад можуть вже наступать сміливо, бо кіннота вийшла, а він залишився тільки з розїздом, але теж відходить. Після короткої розмови ком. попрощався і поїхав в наздогін полкові.

Таким чином ініціатива полковника Дяченка пошкодила праці уповноважених надніпрянської армії, бо московські комісарі III корпусу подвоїли чуйність і вони не могли зговоритися з відповідними чинниками галицького корпусу.

В час відвороту командант галицької батареї «виборний», бувший вахмістр, кинувся тікати, бо мав під собою надзвичайно гарного коня. Де кілька козаків і полковн. Дяченко кинулись у слід. Большевика уже в селі загнали в суточки, але він зіскочив з коня і почав тікати городами. В тій хвилі полк. Дяченко влучним стрілом з карабіна забив його.

Без перешкод з боку ворога полк добрався до мосту і напів з бідною перейшов на другий бік Буга, втративши тільки одного коня.

Заночували в м. Гайворон. Як видно комісарі не повірили словам п-ка Дяченка, сказаним по телефону бо в бік Бершаді було чути гарматну і кулеметну стрілянину. Це видно провадився наступ на с. Устє.

Від 7. до 12. березня полк спочивав у Гайвороні. Люде і коні мов відродились та ще до того була гарна весняна погода. Штаб Армії за цей час вів переговори з Галицьким корпусом, але без наслідків. Прибули за ці дні гарматня сотня, обоз та пластуни. Гарматчики були задоволені що дістали 2 гармати і перестали бути обозниками.

Цілий тиждень Штаб Армії вагався в рішенні, чи переходити Буг та приєднувати галичан і вішати російських комісарів, чи ні? Знову встава-

до питання, що робить з Галицькою армією, коли вона приєднається. Відсутність інформацій з закордону відбивалась на цілій справі. Чекати довше не можна було, бо ворог міг вирвати ініціативу. Армія була втомлена. Набоїв залишилося по 10—15 на рушницю, та 20—30 на гармату.

12. III. була скликана нарада командантів дивізій, на якій були поставлені ці питання.

Боролися дві думки: одна — щоби переходить Буг і форсованими маршами підійти до фронту, та прорватись до поляків; друга — до звязку з Начальною Командою Гал. Армії і одержання інформацій з закордону не переходить Буга і розпочать на місці більше активні акції проти комуни.

Перемогла друга думка і в тойже день видано наказ про наступ широким фронтом на большевиків.

ПОВОРОТ ДО ГОЛОВАНІВСЬКА І ВИПАД В БІК БОГОПОЛЯ

13. III. о 11 год. дня полк вирушив в напрямку м. Голованівська. Болото густе як лемішка. Гармати з великим трудом слідували за полком. Над вечір піднявся вітер з снігом. Полк став на ночівку в с. Юзефівка.

14. III. рано вирушили і прибули в м. Голованівськ о 3-ій годині дня. Розїзд надісланий вперед піймав переодягнутого комісара з дуже важними паперами, серед яких був і шифр. Допитаний штабом, був порубаний козаками на шмаття.

О п'ятій год. вечора тривога. Застава в бік Умані, яка була із молодих козаків, побачивши підводи, що тяглись до міста, відкрила вогонь. Полк став до бою, але надісланий розїзд доніс, що вийшло непо-

розуміння і за ворога прийняли підводи Уманської кооперативи. Лаючись розійшлись. Заставу збільшили старими козаками.

Ніч пройшла спокійно, хоча і малися відомости, що в Умані, Балті та в Ольвіополі купчаться червоні, щоби покінчити з партизанами.

15. III. денний спочинок. О 12-й дня з застави причвалав козак з донесенням, що з боку Ольвіополя просувається кольона і то дуже велика. Полк став до бою. Гармати вкопані. Але розїзд доніс, що їде селянський обоз, підвід з триста, який від Київської кооперативи в Одесу возив сало. Знова даремна тривога.

16. III. о 8 рано вирушили з м. Голованівська. Шлях неможливий. Болото непролазне. Під вечір росташувались в с. Пушково. За день з великим трудом пройшли 15 верстов.

На другий день рано вирушили в напрямку м. Богополя, який згідно з наказом полк мав зайняти 18. березня.

Але по дорозі був отриманий додатковий наказ, яким наказувалося, зайняти негайно Богополь, тому, що 2-ий Запорожський кінний полк в той час бився з «Червоними» під м. Голтою і треба було відтягнути на себе ворожі сили.

Залишивши пластунів, одну гармату та тяжкі кулемети, полк на рисях пішов на Богополь. По дорозі зустріли три повозки, які їхали з Богополя. При допиті виявилось, що то переодягнуті комуністи. Зробили трус і в возах знайшли рушниці, набої і т. п. Комунарів порубали.

В недовзі полк підійшов до міста, розвернувся в лаву і пішов в атаку. По легкій стрілянині дійшли до Буга. Положення комунарів стало критичним, приперті до річки і боячись понастись до рук «Чор-

них», кинулись у річку, де і потопились, отримавши до того ще по кулі.

Полк заночував в Богополі.

Майже одночасно армія різними дивізіями захоплює м. м. Гайсин, Умань, Ольвіополь і залізничний вузол Христинівка. Зникає і гине окупаційна влада від козацької руки в повітах: Гайсинським, Липовецьким, Уманським, Звенигородським, Ольвіопольським. В м. Винниці і в інших містах Правобережжя заворушилися повстанці.

18. III. денний спочинок. Селяне страшенно незадоволені жидівським населенням, яке приймає широку участь в комуністичному рухові. Вечером командант полку прохав Штаб дивізії перевести полк в інше місто, бо боявся погрому: ненависть селянства до жидів передавалась козакам.

19. III. перейшли в с. Болеславчик, в якому вже стояв обоз. Вечером загальна повірка, а потім молитва і національний гімн. З піснями козаки розійшлися в свої помешкання.

На другий день ранком рушили на село Катеринівка. Дощ холодний, наполовину з снігом.

В с. Катеринівка ночівка і денний спочинок.

21. III. о 7-ій год. вечора полковник Дяченко на чолі першого куріня рушив в м. Богопіль, яке по відомостям зайняли червоні, прибувши з Одеси.

22. III. о 6-ій рано повернув I. курінь, зробивши за ніч більше 50 верстов. Добравшись до міста, курінь був обстріляний ворожою заставою, яка стояла на околиці. Курінь спішився і в пішому ладі почав наступати. Збивши заставу і зайнявши половину міста, курінь не мав можливости просуватись далі, позаяк ворог загрожував обходом, і курінь сівши на коні, повернув до полку. В той же

день до Штабу дивізії розвідка донесла, що ворог силою в 1500 багнетів при 200 шаблях кінноти засів в Богополю.

БІЙ ПІД НАЛИВАЙКАМИ

23. III. З наказу Штабу дивізії полк перейшов в с. Шепилівку, що в 6 верствах від Голованівська. Штаб полку мав відомости, що ворог прямує вслід за полком. Полк в поготівлю. Дві сотні мали посідлані коні. Полк. Дяченко тяжко хорий — температура 40°.

24. III. в 11 год. ночі була піднята тривога. Чути було в бік росташування Запорожської дивізії гарматну, кулеметну та рушничну стрілянину. Всі сотні негайно виїхали за село і стали в поготівлю. Висланий розїзд доніс, що село Ємилівка, де стояв Штаб дивізії, 2-ий кінний полк Литвиненка і два куріні піхоти, — захоплені ворогом несподівано. Більшість коней лишилась в руках ворога. Штаб дивізії утік дякуючи темноті. Полк »Чорних« не міг нічого зробити, бо не знав, де ворог, а де свої.

Нарешті розїзд стрінув кілька козаків кінного полку, від яких дознались про все.

Вияснилось що большевики силою до 1000 багнетів з бронепотягом несподіваним ударом розігнали половину дивізії. Варту в селі Ємилівці тримав кінний полк, та вона як видно, спала і вся загинула. По відомостям Штаб дивізії відійшов в с. Наливайки.

Підтягнувши обоз, кулеметну сотню та пластунів, полк пішов на зеднання з Штабом дивізії.

Розїзд першої сотні, посланий в Ємилівку, через темноту наткнувся на ворожу піхоту і обстріляний лишив забитими, або тяжко раненими двох

Королькова та Слюнька, — обидва старі воїни. З розсвітом полк добрався до піхоти Запорозької дивізії.

25. III. полк росташувався в с. Наливайках. Полковник Дяченко хорий — температура весь час 40°, але з кося не злазить. Всі дивувалися його витривалості. Дивізія рішила перейти в контратаку, щоб відібрати свої коні, які забрали большевики. Полковник Дяченко відмовляв начальника дивізії від цього наступу, але от. Гулий не погодився.

Піхота вийшла з села і зайняла горби, що були поміж селами Наливайками та Ємилівкою. Полк Чорних запорожців був розкинений по цілому фронті.: 2-га сотня стояла на охороні правого крила піхоти, 3-тя в охороні мосту через р. Синюху, 4-та охороняла обоз, який пішов на с. Вербову. Лишилась 1-ша сотня і батарея.

Як видно, ком. полку не хотів приймати участі в бою, бо не вірив у його успіх.

Тільки що піхота зайняла горби, як з Ємилівки показались густі ворожі лави. Почалась стрілянина. Батерія під прикриттям I. сотні стала на позицію і відкрила вогонь. Більше пів години ворог засипав лави запорожців кулеметним вогнем, але вони не мали чим відповідати, бо бракувало набоїв. Ворог почав підходити до самих горбків і став скупчуватись до атаки. Лави запорожців не мали чим стріляти, а також не могли прийняти боротьби на багнеті, бо і тих не було. Залишилось одно відходити, що в недовзі почалось. Спочатку відступали в порядку, а потім і до паніки дійшло.

Батерія біла на картачі, але і це не могло спасти положення. Ком. полку Дяченко наказав батерії ставати на передки і переходить на другий бік села. В цей мент прискочив от. Гулий і наказав гармата-

ми стріляти до остатнього набоя, щоби спасти піхоту. Дійшло до суперечок поміж полковником Дяченком та от. Гулим. В той час батарея знялась і галлопом пішла через село. А був вже час, бо якраз ворожа кіннота пішла в атаку.

Вискочивши за село 1-ша сотня Чорного полку стала в лаву, аби на себе прийняти ворожу кінноту, що дало б можливість спасти відступаючу піхоту. В цей час на допомогу підійшли недобитки 2-го кінного полку Литвиненка. Показались ворожі їздиці, але, як видно, не рішались атакувати, бо зразуж були прийняті кулеметами Мазепинського пішого курія і лишивши з пів десятка забитих і ранених кинулись тікати в село. Полковник Дяченко, не подав жадної команди своїй сотні, а разом з сотнями 2-го кінного полку кинувся переслідувати ворожу кінноту, яка і була виперта на другий бік села. Полк. Дяченко повернувшись назад, був страшенно здивований, побачивши свою сотню на місці.

Як виявилось, ком. полку в горячці був майже без памяти та ледво сидів у сідлі і чужі сотні прийняв за свої та й повів їх на ворога, а свою 1-шу сотню забув. До гармат вдалось його довести, притримуючи з обох боків, а там вже при гарматі була зроблена колиска, яку виложили сіном і поклали хорого команданта. Дякуючи контр-атаці кінноти піхота майже вся відійшла до лісу. Бійка скінчилась перемогою ворога. Усі частини відійшли на с. Вербову. З Вербової полк скерувався на с. Перегонівку, де і став на відпочинок. Як смерклося, полк вишикувався біля Штабу дивізії і вирушив на с. Небелівку куди і прибув о півночі.

Коні і люде були страшенно потомлені. Командантові полку стало краще, бо знову сів на коня.

ОСТАННІЙ РЕЙД НА КИЇВЩИНІ

26. III. ранком вирушили на с. Скалеву через с. Нерубайку та м. Кам'янечу. В обох цих селах попасали коні. В с. Нерубайка була тривога, яку наробив п'яний козак гарматного дівізіону Алмазова, почавши стріляти з кулемета. П-к Дяченко збив його шаблею до полусмерти. В Кам'янечій простояли три години. Надіхав большевицький роз'їзд і зав'язав перестрілку з заставою, але збитий кулеметним вогнем, став відступати. Застава тоді заатакувала ворога, який почав тікати. Доскочивши до села Павлівки, що в 4 верствах від Кам'янечої, ворожий роз'їзд попався в руки кінному Мазепинському полкові Волинської групи, що йшов через Павлівку. 25 верхівців ворожого роз'їзду до одного попали в полон. О шестій годині вирушили з с. Кам'янечої в напрямку с. Чеснополя, куди і прибули пізно вночі. Весь цей перехід зроблено в надзвичайно тяжких умовах. Страшне болото і дощ наполовину з снігом. Старшини та козаки промокли до кісток. Голодні, обірвані, на пів босі...

Тільки міць духа, любов до рідного краю та віра в перемогу — давали цим людям силу поборювати усі труднощі.

27. III. вирушили на другий бік р. Синюхи і пішли в напрямку с. Ольшанка. Минули села Бурти, Плавчичову і нарешті росташувались в с. Коростечова, але простояли не довго, бо прийшлося уступити це село дивізіонові Алмазова і перейти в сусіднє село Вуйчичово де і заночували. На другий день був денний спочинок. Старшини і козаки приводили себе, коней і зброю до порядку. О 12-ій тривога. В полі за селом було чути стрілянину. Надісланий роз'їзд доніс, що то селяне бють на озері гуси.

Світом 30. III. вирушили через сс. Вікторштадт, Михайлівка, Ракино. В останньому селі попасали коні. В цей час підїхав ворожий розїзд силою до 40 коней, але обстріляний нашим розїздом повернувся на с. Карбівку, в якому, як доносила агентурна розвідка, стояв ворожий кінний відділ, силою до 200 шабель, але тримав себе пасивно. Рушили далі і до м. Хмілеви прибули о 5-ій вечора. Росташувались на ночівку. Половина полку була на варті, розїзди вислані у всіх напрямках.

Штаб одержав відомости, що зі станцій Помішної та Ново-Українки вийшли ворожі відділи великої сили, а також зайняті села: Вікторштадт, Якимівка, Глодоси, Вербівка. Цим відділам наказано за всяку ціну знищити Українську Армію. Коні на ніч цілий полк не розсїдлував.

31. III. денний спочинок. Кували коні, направляли амуніцію. Половина полку в поготівлю, а решта мала коні розсїдлані. Гармати були вкопані в напрямку м. Глодоси. Ворог кругом, але тримав себе пасивно.

ЗАХОПЛЕННЯ СТ. ПЛЕТЕНИЙ ТАШЛИК

1. квітня о 6 год. ранку полк вирушив на Плетений Ташлик, з наміром перейти в цей день дві залізниці. Не доходячи до першої залізниці Ново-Українка-Новомиргород затрималися в с. Нові Злинці або Новоукраїнськ і розїздами висвітлили місцевість.

По трьох годинах рушили далі. Перейшли щасливо залізницю Ново Українка — Бобринська і в 3 год. дня підїшли до ст. Плетений Ташлик на шляху Ново Українка — Єлисаветград. Ще в Олександрівці до полку мали приєднатись 3-й кінний

полк та дивізіон Алмазова, після захоплення ст. Ново-Українка. Але станції Ново-Українки вони не мали іза нерішучості та великої грязюки. Таким чином до ст. Плетений Ташлик підійшли тільки Чорний полк та штаб Запорозької дивізії. В роз'їзд була послана 2 сотня, з наказом зайняти село і провідати розвідку на станцію.

Не доходячи до села, штаб дивізії отримав відомості від селян, що на станцію прибув ешелон в 200 чоловік кінноти. Полк. Дяченко попросив дозволу начальника дивізії От. Гулого, не чекаючи прибуття 3-го полку та дивізіону Алмазовців, атакувати станцію одним своїм полком. Дозвіл отримав і на чолі 1-ої та 3-ої сотень рию рушив в бік станції. Яром що вів аж до самої станції сотні пробрались і не розсипаючись в лаву, просто кольоною вскочили на ст. Плетений Ташлик.

До 40 безбройних червоних було залогою станції і вони попали в полон. Ешелон з кіннотою півгодини тому пішов далі. Весь полк і штаб дивізії підтягнулись до станції.

О 5-й год. вечора зі ст. Ново-Українка запросився потяг. Телеграфісти штабу дивізії відповіли дозволом. Ворог ще не знав про захоплення станції. Полкові піонери зірвали залізничий шлях по обох боках станції.

На зустріч потягові була послана 3-та сотня під керуванням курінного Броже, який зустрівши потяг, дав йому знак затриматись. Машиніст почав давати свистки тривоги, але паротягу не спиняв. Сотня дала постріл і механік вилетів забитий кількома кулями. Потяг дійшов до зірваного шляху дав кілька штовханців і пішов далі, бо піонери зле зірвали шлях. В цей час 1-а і 2-га сотні з полк. Дя-

ченком, бачучи що потяг минає 3-тю сотню, вирушили теж на зустріч і спинили його.

В вагоні було 10 комуністів хорих, а також один червоний командант, якого порубали.

Паротяг відчепили і пустили на зірване місце, він його перейшов і пішов далі, але його спинили. Потім пустили з великою силою назад.

Паротяг перейшов зірване місце, станцію і врізався в пустий потяг і розтороцивши 15—20 вагонів зійшов з рельс.

О 7-ій вечера одержаний був наказ стати на ночівку по хуторах, що були в 2-ох верствах від станції.

В 11-ій год. варта, що стояла в бік Єлисаветграду, донесла, що їде потяг. 3-ій сотні було наказано забрати потяг. Потяг в 200—300 кроках. Сотня відкрила кулеметний та рушничний вогонь, бо була певна, що має перед собою звичайний потяг, але »звичайний потяг« відкрив одразу вогонь з 8—10 кулеметів та трьох гармат. 3-тя сотня була скріплена рештою спішених сотень, але все одно не могли нічого вдіяти. Виявилось, що це був бронепотяг »Борець за свободу«. Не було жадної можливости витримати вогню бронепотяга і сотні за браком набоїв почали відходити на хутір. В цей час був надісланий розїзд з 1-ої сотні, аби розібрати залізницю в тилу бронепотяга. Поручник Балицький, що стояв на чолі розїзду, добре справився зі своїм завданням, бо бронепотяг щось зо дві години направляв шлях і аж тоді відійшов на ст. Шостаківку і далі. Станція знов опинилася в руках »Чорних«. За цей час був ранений один козак та троє коней.

В три години ночі отримав полк наказ, вирушити на с. Нерубайка. Гармати, кулемети і обоз

рушили через залізницю. Полк. Дяченко залишився з 3-ю сотнею, розібрав і зруйнував залізницю телефон, телеграф і щойно тоді догнав полк.

Перехід 60 верстов. Полк став на спочинок в селі Нерубайка. Це було 2. IV. На другий день денний спочинок. В цей час сталося маленьке непорозуміння. Три козаки, що їхали в зв'язок до Штабу дивізії, побачили під лісом 12 озброєних піших людей на підводах. Оdkрили вогонь, бо гадали, що то комуністи. Озброєні оказались козаками повстаньчого загону.

РУХ НА ДОЛИНСЬКУ І ВОЗНЕСЕНЬК

4. IV. ранком о 10 годині вирушили до с. Водяна. Погода чудова. На пів дороги зробили маленький спочинок. Не доходячи с. Водяної, зустріли Командуючого Армією отам. Омеляновича Павленка, який дякував полкови за минулі бої і підкреслив, що Чорний полк один з найкращих в цілій армії. Кадав ще, що на Херсонщині комуністи пустили своє коріння глибше, чим в іншому місці, а тому кожний старшина і козак мусить виявить максимум праці для агітації між селянами за нашу національну справу.

До с. Водяної полк їхав з піснями маючи на своєму чолі Командарма. До Водяної прибули о 6-ій вечора, а о півночі рушили на с. Різанівка, де мали зеднатись з іншими частинами Армії та їхати на м. Бобринець.

О третій рано 5. IV. полк прибув до с. Різанівки, де застав уже інші частини Запорозької дивізії. За годину рушили на м. Бобринець. Полк Чорних Запорозжців був назначений в резерву і за-

лишився в селі в трьох верствах від м. Бобринця, а повстаньча кіннота пішла в наступ і без стрілу заняла місто. Ворог відійшов, а Чорні отримали наказ переслідувати його. Виділено по 10 козаків з кожної сотні на ліпших конях і вони з полк. Дяченком на чолі рушили на с. Миколаєво. Решта полку повернулась в с. Різанівку на спочинок. Люди і коні страшенно були змучені великими переходами. Вночі повернувся полк. Дяченко, який мав бій з ворогом, але нічого не міг зробити з ворожою піхотою.

6. IV. денний спочинок. 2 сотня пішла в розїзд на села: Олександрівку та Рашівку. На хуторі Селезнева зустрілась з ворожою кіннотою, яку вибили з хутора, але вистріляла всі набої. Вночі сотня повернулась. Командір сотні хорунжий Роменський отримав сувору догану за непродуктивну і даремну витрату набоїв, яких уже в той час була велика недостача.

Рано був одержаний наказ усім полкам вирушити на хутір Селезнева, де 2-га сотня мала бій. Вирушили в дорогу о 1 год. дня 7. IV. Перейшовши м. Бобринець в 6 годин прибули на хутір. Гармати стали на позицію. Кругом застави. Вислані розїзди на ранок донесли, що ворог відійшов і по дорозі розбігся.

8. IV. полк одержав наказ негайно рушити на с. Аннівку. Вирушили в 8 год. Відїхавши від хутора з 3 верстви, показалаась кіннота невідомої кількості. Батерія стала на позиції, кінні сотні розсипались і на рисях пішли на зустріч. Ворожа кіннота почала відходити. Полк пішов в атаку, якої ворог не прийняв, а кинувся втікати. По шалених переронах догнали декілька верхівців і виявилось,

що це кінний полк Київської дивізії. Даремне тільки намучили коні. О 6-ій прибули в Аннівку.

Рано 9. IV. вирушили в напрямку Долинської. Стали на ночівку в с. Требінова-Криничковата, де мали святкувати Великдень. Село дуже бідне. Хати малі та старі. Перша ніч пройшла спокійно. Вислані були розізди в різних напрямках. 2-га сотня пішла в напрямку Долинської.

10. IV. Друга сотня, вирушивши на ст. Долинську, в 5 год. ранку зустріли до 300 чоловік піхоти та 60—70 шабель кінноти в 6 верствах від становищ полку коло хутора Пятихатки. Сотня розсипалась в лаву, відкрила кулеметний вогонь, а також послала донесення до полку. В полку тривога. В п'ять хвилин полк став до бою. Гармати, обоз та тяжкі кулемети стали на другому боці села, по той бік річки. Полк перейшов в наступ і погнав ворожу піхоту до станції. До самої станції полк не міг вдарити в шаблі, бо полк. Дяченко був хорий і насилу сидів в сідлі, а помішник поручник Броже, як видно, не хотів взяти на себе відповідальности, бо ворожа піхота добре себе тримала. На рисях полк дійшов до станції Долинської. Таким же темпом ішла ворожа піхота, кидаючи все, що заважало бігти. 17 комуністів зарубано, а решта дійшла до свого бронепотяга, який і відбив полк гарматним та кулеметним вогнем. Вечером полк повернувся до своєї стоянки в Требіново-Криничковатій.

11. IV. був перший день Великодня. Багато козаків та старшин згадували батьків і взагалі свою родину, кожний би хотів хоч на одну хвилину побачити близьких серцю людей, але в замін... чути ружничну та кулеметну стрілянину, яку підняв ворог, насідаючи на 2-гу сотню. Рідна країна кликала до праці і полк вирушив на позицію в на-

прямку Долинської, де звязався в бій. Вечером виявився підход великих ворожих сил. З боєм почали відходити на с. Устимовку. Червоні зайняли Требіново-Криничковату.

12. IV. ранком Київська дивізія перейшла в наступ, але ворог підтриманий резервами перейшов в контратаку і Київська дивізія почала відступати.

Полк пішов на допомогу, але попав під обстріл ворожих батарей і теж почав відход на с. Устимівку. Відход робився зо всіма мірами перестороги, бо по відомостям на ст. Новий-Буг вигрузилось звиш 1000 комуністів, які мають завданням перерізати шлях та покінчити з партизанами на завше. Відходили до пізньої ночі. Пройшли більш 45 верстов. Стали на ночівку в фільварку Бронштейна — Троцького. Соціалізація не торкнулась маєтку — бо він цілий. Полк. Дяченко в цей час був дуже хорий, його без памяти возили в гарбі.

Ранком 13. IV. вирушили на с. Крутоярку. Цілий день їхали степом. День був теплий і ясний. Весна робила своє. Трава зеленіла. Степ простягся широкий як море, якому кінця не видно. На десятки верстов видно у всі кінці. Одержані були відомості, що ціла Українська Армія йде на м. Вознесенськ. До с. Крутоярка прийшли пізно.

На другий день вирушили далі. Проїхали верстов 10 і стали на спочинок в німецькій кольонії Михайлівка. Цілий день чути гарматні стріли в бік м. Миколаєва. Денний спочинок.

ЗДОБУТТЯ М. ВОЗНЕСЕНЬКА

15. IV. в 11-ій годині ранку полк вирушив з села Михайлівки в напрямку м. Вознесенська. Вечером в 11. годині полк затримався на місці, не до-

ходячи на 6 верстов до м. Вознесенська і почав чекати на умовлене гасло до бою. В 12 г. ночі почався бій. Київська дивізія розпочала бить з гармат по станції, 2 сотня «чорних» була послана в розїзд на місто і повинна була зняти заставу, але це їй не вдалося, бо кулеметним вогнем вона була відбита і відійшла до полку. Гарматна стрілянина в бік станції продовжувалась цілу ніч.

16. IV. коли не тільки почало світати, розпочався бій на відтинках усіх трьох груп Армії: Запорозької, Київської та Волинської. Чорний полк ввійшов в групу полковника Долота, до якої належали крім Чорного полку ще 2-й Запорозький кінний полк та 3-й Кінний полк. Чорний полк наступав зі східнього боку міста. В козаків було дуже мало набоїв, 5—10 максимум. Піхота і цього не мала, бо більшість була навіть без рушниць, але всі були в лаві.

Піхота дійшла до міста; ворог зустрів її жорстоким кулеметним та рушничним вогнем, на який наша піхота відповідала плесканням в долоні, мов в театрі. Але було не до жартів, бо ворог почав переходити в протинаступ. Піхота не витримала і посунулась назад. Ворожі лави вийшли з окопів і з радісними криками почали переслідувати її. Та триумфувати було ще зарано. Одночасово всі три наші полки кінноти пішли в атаку. Мент був критичний, бо піхота Укр. Армії на всіх відтинках була відбита і тепер все залежало від атаки кінноти.

Першими врубались в ворожу лаву «Чорні» і за хвилю лишивши гори трупів передньої лави, врубались в другу, яку постигла така сама доля, що і першу лаву. В цей час ворожа кіннота обійшла «Чорних» партизанів з лівого крила, але попала під

вогонь батареї і розсипалась по степу, не прийнявши атаки полку.

Місто було здобуте. Кругом групи, бо вся залога його загинула під шаблями кінноти і тільки невелика кількість кінноти ворога спаслась, переправившись через Буг на поромі.

Була захоплена величезна здобич: набої, рушниці, гармати та інше військове майно, якого Українська Армія просто смертельно потребувала. Козаки дорвавшись до вагонів з набоями, викидали з перекидних торбинок навіть білизну, а пакували набої, клали їх за пазуху, за хояви і скрізь, куди тільки можна. З цього видно чим для них були набої. Скрізь чути: »Ну тепер тримайся, товариші! Годі вам стріляти, а нам дивитись!« В цей час козаки мов переродились, бо такої певности досі ще не було.

В 5-ій год. вечера полк підійшов до ріки Буга і поромом переправився на другий бік. Пройшовши 25 верстов став на ночівку в с. Зброжківці. На другий день перейшли до с. Доманівки, яке було в 5 верстах і там заночували.

18. IV. ночували в с. Новоселівці. 19. IV. денний спочинок.

20. IV. вирушили рано і пройшовши 25 верстов, заночували в селі Павлівці. На другий день вирушили на с. Ганське куди і прибули о 4 год. дня. Селяне розповідали, що в перший день свят через село проходила Чорноморська піхота силою до 1000 людей, які пішли на м. Ананів і його здобули.

22. IV. денний спочинок в с. Ганське. Полк в розпорядженню Штабу Армії, але наказів і денних звітів зі Штабу не одержано. Послано нових звязкових, аби довідатись в чому справа.

О другій год. ночі повернулись козаки і донесли, що в м. Свято-Троїцькому, де стояв Штаб Армії, нікого немає, бо Штаб вирушив ще 22. IV.

На м. Свято-Троїцьке був посланий розїзд з завданням довідатись про стан річей і куди пішов Штаб Армії, бо в звязок посилались молоді козаки і їм не повірили. О 5 год. рано повернувся розїзд і доніс що містечко зайняте комуністами, з якими він мав перестрілку. Два коні і оден козак ранені. Селяне, що з підводами були під військом і повертали домів, оповідали, що по Одеському Шляху до Аваніва йде комуністична піхота. Всі виходи полкові були закриті. Лишався оден шлях: вертатись старим шляхом, і полк під керуванням полк. Дяченка, який вже видужав, рушив назад на Вознесенськ. Проїхавши верстов 5 полк став, а потім спустився в яр. На зустріч йому йшли червоні. Кольона була кількістю більш тисячі піхоти при двох гарматах. Не доходячи пів верстви до полку, кольона повернула на м. Свято-Троїцьке.

Атакувати, ворога не було можливости, в цьому руки й ноги звязував свій величезний обоз.

Не встигла ворожа колона відійти на верству, як полк рушив на той шлях, яким ішов ворог. Проїшовши верств зо дві, полк звернув з шляху і пішов рівнобіжно з ворогом. Просувалися балкою, яка страшенне була покручена. Шлях неможливий, бо увесь час приходилось то дертися по страшній кручі в гору, то спускатись вниз. Ще ніколи полк не мав такого шляху.

Проїшовши верстов з 30-ть, стали на спочинок в малому хуторку. Виявляється, що він лежить в 7 верстах від м. Свято-Троїцька.

За верству показалося кілька повозок і екіпажів. Ком. полку наказав командантові 2-ої сотні довіда-

тись, що за звірі. Розїзд пішов з місця карером. На возах сиділи червоні, більшість з них жиди, які зобачивши козаків почали вигукувати: »Товаріщі, зачем ви здесь шатаєтесь, наші уже давно прошлі«. Почувши у відповідь лайку, один з них піднявся і почав кричати: »что ви со мной себе позволяете — я комісар!« Звичайно порубали їх.

В хуторку заночували.

В три години рано 24. IV. сурмач заграв сідлівку. В цей же час по той бік яру на хуторах теж почувся сигнал збірки. Посланий розїзд доніс, що полк ночував на одних хуторах з червоною піхотою, яка оце збиралась по сигналові свого сурмача. В 4 год. ранку рушили далі. Весь час було чути гарматню стрілянину в бік Ананівка. В другій годині дня біля ст. Жеребково перейшли залізницю.

В селі Гвоздавка нарешті догнали своїх.

Зв'язавшись з Штабом Волинської групи заночували в тому ж самому селі.

В 2-ій годині дня 25. IV. привезли наказ Штабу Армії, в якому полкові наказувалось вирушити до м. Ананіва. Вечером прибули в с. Селіванівка, де напів з бідю росташувались. Село було спалене комуністами за повстання.

Як виявилось, Штаб Армії, виходячи з м. Свято-Троїцького, послав наказ полкові, та звяковий попав в руки ворожого розїзду, але відбився і два дні блукав в степу ранений.

За цей час вся Армія мала два дні бою і розбила три ворожих групи. Один тільки полк Чорних Запорожців не прийняв в цих боях участі і не розділив слави, якої добула вся Армія.

Вечером Штаб полку одержав наказ взяти ст. Бірзулу при допомозі піхоти Чорноморського загону, яку мав чекати в с. Точиліві.

26. IV. вирушили на ст. Бірзулу. Проходили села: Лепецьке, Поцицели та інші, які були спалені комуністами за повстання. Вечером прибули в с. Точилово, де й розташувались на ніч.

БОЇ ПІД БІРЗУЛОЮ І ТУЛЬЧИНОМ

На другий день Черноморці не приїжділи. Зачекавши до 12 год. полудня полк. Дяченко сам з полком рушив на ст. Бірзулу, залишивши в селі одну гармату, тяжкі кулемети та обоз.

О третій год. дня розпочався бій під Бірзулою. Гармата була по станції та по бронепотягів. В цей час кіннота була під містечком, а 2-га сотня в саме місто вже успіла вскочити. Ворог мав багато піхоти, яка відбивалась з за будинків та залізничного насипу. Зразу було видно, що Бірзули силами одної кінноти не взяти, але полк. Дяченко дрючив ворога. Большевики пустили в рух автотанки, які позаймали усі шляхи. Прийшлося піхоті відступати, але в цей час показала ворожа кіннота, яка з шаблями на голо пустилась в атаку. Атаку «Чорні» прийняли на кулемети і цього було досить, по ворожій кінноті і слід простиг. Помалу полк відійшов до с. Точилова, де й заночував. На Бірзулі цілу ніч було чути кулеметну стрільницю.

Большевики видно чекали нічного нападу і страшенно хвилювались. Вночі одержали наказ просуватись в напрямку м. Тульчина.

28. IV. скоро світ, вирушили. Пройшовши верстов 40—45 стали на ночівку в с. Коритів. Цілих слідуючих три дні відбувався рух в напрямку Тульчина без жадних пригод.

2. V. в п'ятій годині вечора полк затримався в селі за кільканацять верстов від Тульчина, де застав всю Запорожську дивізію, до якої полк належав. Обози залишилися 10 верстов по заду. В Штабі дивізії відбулась нарада командантів частин. Виробили плян захоплення Тульчина.

Ворог не чекав так хутко Української Армії, бо увесь район околиць Тульчина був зайнятий його обозами.

Застава Чорного полку захопила большевицький розїзд, який їхав по цукор до цукроварні і був неприємно здивований, попавши до її рук.

В 12 год. ночі полк рушив на м. Тульчин і не доходячи на 5 верстов, став на відпочинок в с. Аннопіль.

В 4-ій год. ранку 3. V. полк рушив до Тульчина, яко резерва, бо піхота вже вела бій і зайняла передмістя Мазурівку. Червоні спали. Батерія »Чорних« та батерії Алмазова били по місту. Ворог почав робити опір піхоті. Прийшла черга і на полк. На рисях в кольоні підійшли до міста. Ворог зустрів »Чорних« кулеметним вогнем, але було вже пізно. Шаленим карером полк влетів до міста. В центрі міста ворог зробив сильний спротив, але був відкинутий до цвинтаря, якого полк довший час не міг взяти.

К-дант 1-ої сотні, поруч. Балицький, з сотнею був надісланий в тил і своєю атакою примусив ворога покинути камінну огорожу цвинтаря та вийти в поле. Тут він був заатакований всім полком в шаблі і по короткому бою перерубаний що до одного.

Більш 500 трупів лежало на зеленому полі. Але і полк поніс значні втрати, бо за всю партизан-

ку ворожа піхота ніколи так ~~успіх~~ не відбивалась як в цьому бою.

Полк зібрався і почав відходити до міста, аби хоча трохи дати коням відпочити. Але в цей час вправо від полку показалася ~~вона~~ ~~гольона~~ ворожої піхоти. Командант полку подав ~~команду~~ і полк знов пішов в атаку, але більшість ~~вогні~~ неможливо було підняти навіть на рись.

Атака була відбита не ~~дивлячись~~ ~~за~~ те, що ворог спочатку кидав уже рушниці. Коні були так поморені, що атака могла бути ~~зроблена~~ тільки кроком. Це ворог зрозумів, бо ~~дату~~ ~~пробу~~ він відбив гарними сальвами.

В цей час з с. Копіївки ~~вогні~~ гармати відкрили прямою навідкою вогонь по ~~полку~~ і примусили його відійти до міста.

В цьому бою полком здобуто 4 ~~рушниці~~ «Максіма» з тачанками і кіньми, багато рушниць, з десяти самоходів, радіотелеграфу ~~станцію~~ та багато іншого майна.

Ворог підтягнувши з польською фронту великі сили піхоти під Тульчин ~~перешов~~ в контрнаступ. До третьої години йшов ~~успішний~~ бій. О третій годині дня в бік Вапнярки помітно парні розриви шрапнелів надзвичайної висоти. Це був знак, що отаман Тютюнник взяв ст. Вапнярку і Армія може відходити, бо всі ворожі ~~ресурси~~ відтягла на себе, чим дала можливість Київській дивізії здобути Вапнярку.

Полонені оповідали, що ~~це~~ ~~командування~~ було певне, що під Тульчином ~~є~~ Українська Армія, тому сюди були стягнені всі резерви, які малися в їх розпорядженні. Отже ст. Тютюнникові дуже легко удалося взяти ~~станцію~~ Вапнярку, а от Загородському — ст. Крижопіль.

Давши так само два гарматні стріли в гору на шрапнель, усі частини з під Тульчина почали відход. Чорні прикривали відступ.

В селі Одаївка, що в 2-х верстах від Тульчина, полк затримався з годину, бо показалася ворожа кіннота.

Проти неї була вислана 3-тя сотня з наказом втягнути ворога в бій і таким чином підставити під удар полку. Але ворог тримав себе боязливо і на вудочку не піддався.

Полк рушив правіще Аннополя без доріг. Прийшлося лізти на страшенну гору, але з верха тієї гори Тульчин було видно як на долоні. Видно було ворожі лави досить густі, а також і ворожу артилерію, яка не заставила себе довго чекати.

Перший стріл і набій розірвався в 200 кроках від полку, який в іжових рукавицях полк. Дяченка спокійно продовжував свій рух. Другий і третій стріли вже рвалися мало не під ногами коней, коли це почувалась команда »Рисю«! Полк пішов до лісу, який і сховав його від стрілів ворога. Довго ще гранати рвалися у лісі, але полк вже був далеко.

Пізно в ночі стали на ночівку. Половина людей в заставах та розїздах, бо навколо був ворог. Ніч пройшла спокійно. В бік Валнярки з ранку стало чути гарматню стрілянину, як видно ворог переходив в контр-атаку на отам. Тютюнника.

За цілий час боїв під Тульчином полк мав значні втрати, а саме: убитими 3 козаків, раненими 11 козаків, убитими 14 коней та раненими 23 коні.

В 7-й годині ранку 4. травня полк вирушив через с. Шарапанівку до ст. Кружопіль. В авангард пішов перший курінь. День був соняшний, повітря гаряче. Скрізь по дорозі походу валялися більшо-

вицькі групи. На цьому шляху кіннота Волинської дивізії мала бій з ворожою піхотою.

В бік Крижополя було чути гарматну стрілянину, яка скоро стихла. Наблизившись до Крижополя, довідались, що це ворожий бронепотяг відкривав гарматній вогонь по станції, але отримавши два гарматні набої в бік, повним ходом рушив назад.

БОЙ ПІД МЯСКІВКОЮ І З'ЄДНАННЯ З РЕГУЛЯРНОЮ АРМІЄЮ

Одпочивши з пів години на ст. Крижопіль, полк рушив далі шляхом, що провадив на Мясківку. Пройшовши з годину в кольоні Запорозької дивізії, завважили якусь метушню попереду. Почулись стріли. Полк росипався в лаву і приготувався до бою. Розізди вирушили наперед але згодом вияснилось, що свої на своїх напали.

О 6-ій вечора прибули в Мясківку, де і роставувались. Піхота стала заставами, а полк мав відпочити.

Після тяжких боїв все віддихало. Коні порозсідувані, козаки поскидали верхній одяг і приводили все до порядку. Почало смеркатись. Коли це раптом з західнього боку містечка почувся вибух, другий, третій, а за ними кулеметні, рушничні стріли та крики «ура». Ворог несподівано атакував піхоту. Сурмач засурмив на сполох. За п'ять хвилин полк уже стояв лавою на північ від міста. Піхота з великим поспіхом кидала місто і відходила за кінноту. Батерія «Чорних» відкрила вогонь по ворожих гарматах і примусила їх замовкнути.

Стемніло. Сотні зайняли горби в одній верстві від Мясківки і стали чекать на ворожий наступ.

Послана в місто Мясківку 4 сотня донесла, що воно зайняте ворогом, який пересувається кільцями через місто і йде в невідомому напрямку. Цілу ніч простояли сотні в полі і тільки на ранок одійшли на околичні хутори покласти коней. Батерія, обоз та тяжкі кулемети ще з вечера були відправлені в с. Савчино під охорону піхоти Запорозької дивізії.

Ранком 5. V. розїзди донесли, що ворожа піхота наступає на хутори. Полк вишикувався до бою і пішов на зустріч ворогові. Хоробрість старшин та козаків Чорного полку, хист і вміль розпорядження командіра полку примусили ворога в страшній паніці тікати на Ольшанку, залишаючи Мясківку. Ворог був майже цілком перерубаний. Полонених не було, тому, що полк рідко брав їх, а завше на місці вирубував до одного вікового гнобителя України, — москаля.

Після цього славного бою полк росташувався в м. Мясківці, гадаючи відпочити, бо люди і коні не їли більше доби.

В той час позад і праворуч Мясківки біля с. Савчино розвертались події великої ваги. Київська та Волинська дивізії вели жорстокі та уперті бої з ворогом.

Коло 4 години ворог почав збивати піхоту цих дивізій з горбків. Обози були пересунені з села Савчина на Яланець, а далі на Ольшанку. Всі частини почали відходити в тому ж напрямку. Полк Чорних Запорозьців втягнувся в арьергардні бої.

Почало смеркатись і раптом піднялась страшна буря. Хмари пилюки засліплювали очі.

Все перемішалось. Большевики в темноті попали в лаву кінноти »Чорних« і падали під їхні-

шаблями. Але ~~про~~ розізд полку, який під ~~до~~ заверюху попав ~~в~~ вогна.

Ніч припинив ~~в~~ бої. Комунисти росташу-
вались на ніч в ~~М~~

Обози Української Армії стали в Ольшанці, а ~~полк~~ Чорних в с. ~~Р~~ Іо сусідству в с. Писарів-
ні стояли обози ~~в~~ усі були так поморені,
що нікому і в голову ~~не~~ приходило пожитись на
рахунок ворога.

Росташувались ~~за~~ в години все спало мер-
твим сном і тільки ~~бли~~ вартові стежили в бік во-
рога.

Ранком 6 травня ~~не~~ вирушив на Писарівку,
яку і зайняв. Ворог ~~об~~и утекли, але покидали
багато майна, збрі ~~не~~ всталось в руки кінноти.
3-тя сотня пішла ~~при~~ воруго.

В полудне ~~при~~ вїзд 3-ої Залізної дивізії
Удовиченка, яка ~~сто~~ на фронті разом з поль-
ською армією.

Наслідком цих ~~от~~ операцій Українська
Армія захопила в ~~в~~ в повному складі штаби
41-ої, 45-ої, та 60-ої ~~в~~ дивізій, більше 1500
червоноармійців, ~~об~~ в гармати.

Рівно п'ять ~~мі~~ минуло з того часу, коли
Укр. Армія вирушив ~~на~~ партизанку», як називали
самі учасники «Земельний похід». Всі почали бала-
кати в першій ~~мі~~ можливість відпочинку,
аби з нозими силами ~~с~~нути до боротьби.

Вечером ~~при~~ об який десь блукався з ота-
маном Тютюнником. В ~~в~~довзі село Писарівка мов-
би завмерло, бо всі ~~в~~ покотом спали. Нарешті
непотрібно було ~~с~~ і можна було спати, не
тримаючи рушниць в ~~р~~ках. «Партизанка» скінчи-
лась і від цього часу ~~на~~ Української Армії поча-
лись бої в інших ~~у~~

Полк вийшов в похід в складі 212 шабель, 11 кулеметів »Максіма«, 9 »люіса« і при одній гарматі — всього 417 старшин та козаків. Повернувся майже в тому самому складі.

Зимовий похід скінчився. Матеріальні підсумки походу: Полк зробив в п'ять місяців 1800 верств шляху в 96 переходів. За цей час полк мав 20 боїв і до 10 сутічок з ворогом. Захоплено в полон 40 деникинських офіцерів, 27 большевицьких комісарів, 338 червоноармійців. Військова здобич була велика: 4 гармати з кіньми і 4 набійних скрині з кіньми, 9 кулеметів, з котрих 4 на тачанках з кіньми, 278 коней, 136 повозок з майном, 10 самоходів і одна радіостанція.

Втрати полку: забитими 7 козаків і 13 ранених, а також 14 коней забито і 33 ранено. Отже як на довершене діло, втрати дуже незначні.

Волинь, Київщина, Поділля, Полтавщина і Херсонщина бачили цих вершників, що йшли і в день і в ночі і в метіль і в дощ, всюди шукаючи ворога і нищучи його немилосерно.

Цим походом кінний полк Чорних Запорожців вписав до своєї славної попередньої історії ще одну прекрасну сторінку, певно одну з найкращих.

Бої в складі регулярної армії

СКЛАД АРМІЇ В ЧАС З'ЄДНАННЯ

Армія в час з'єднання з частинами 3-ої Залізної дивізії в районі Мясківки, на Поділлі складалася з трьох дивізій: Запорозької, Волинської і Київської, в загальній кількості 1.200 багнетів, 2.200 шабель і не більше 10 гармат. Всього разом з старшинами немущтровими і обозниками нараховувалося до 7.000 чоловік.

Цілою Армію командував генерал-поручник Омелянович-Павленко.

Запорозькою дивізією командував отаман Гулий-Гуленко, начальником Штабу був полковник Савченко. Дивізія мала в своєму складі слідуючі частини:

7-ий Збирний піший полк яким командував полковник Дубовий. В склад цього полку входили решти полків Запорозького корпусу, а саме: Богданівського, Дорошенківського, Республіканського,

Мазепинського, Наливайківського, Богунівського, Кармелюцького, Немирівського.

Полк мав 400 людей і міг виставити 250 багнетів і 12 кулеметів.

Кінний полк Чорних запорожців, яким командував полковник Дяченко мав поверх 400 чоловік і під час бою виставляв 250 шабель, 2 гармати, 12 тяжких кулеметів і 15 легких.

Полк Кінних Запорожців, або як їх називали «драгуни», мав 200 шабель і 10 кулеметів. Полком комендував полковник Литвиненко.

Кінно-гірський дивізіон полковника Алмазова мав 5 гірських гармат, 50 шабель, 6 кулеметів тяжких і 10 легких.

Волинською дивізією командував отаман Загородський, начальником штабу був сотник Волосевич.

В склад Волинської дивізії входили:

4-й Сірий піший полк, яким командував поручник Федченко, мав 100 багнетів, 25 старшин, 30 шабель, 10 кулеметів.

5-й Чорноморський піший полк 250 багнетів, 10 кулеметів.

Кінний полк ім. Гетьмана Івана Мазепи 300 шабель, 11 кулеметів.

Кінний полк ім. Максима Залізняка 300 шабель, 10 кулеметів.

Окрема кінна сотня 100 шабель, 4 кулемети.

Гарматній дивізіон — 2 гармати.

Київською дивізією командував отаман Юрко Тютюнник, начальником штабу був сотник Блоцаневич.

В склад дивізії входили: один кінний полк, один збірний піший полк та гарматній дивізіон в

генеральній кількості до 300 шабель, 300 багнетів, 30 кулеметів і 2 гармати.

Крім того з останків 3-ої Залізної дивізії, яка вирушила в Зимовий похід, був сформований окремих 3-й Кінний полк, який пізніше увійшов в склад Окремої Кінної дивізії.

Полк мав до 200 шабель і до 10 кулеметів.

Після повороту Армії з «Зимового походу» Військове Міністерство під проводом Військового Міністра Генерального Штабу полковника Сальського провадить горячкову роботу для організації Армії і зокрема — її поповнення.

Дієва Українська Армія тепер мала в своєму складі 6 піших дивізій: 1-шу Запорожську, 2-гу Волинську, 3-тю Залізну, 4-ту Київську, 5-ту Херсонську (в стадії формування), і 6-ту Стрелецьку.

Україно-польський фронт в той час йде по лінії Ямпіль (на Дністрі) — Липовець — Сквиря — Біла Церква, — Трипілля і далі по Дніпрові, аж до Устя Прип'яті, з передмостовою заслоною в Дарниці.

Українська Армія займає праве крило спільного фронту від Дністра до залізниці Жмеринка—Одеса і на лівому своєму крилі лучиться з 12 польською пішою дивізією 6 армії.

Натомість 6-та стрелецька дивізія знаходиться в районі 3-ої польської армії і обіймає залогу міста Києва.

Отаман Гулий, отаман Загородський і отаман Тютюнник команданти дивізій, які повернулись з «Зимового походу», на підставі нового положення про ранги і службове проходження, підвищуються Головним Отаманом до ступня генералів.

Рівнож проводиться реєстрація і підвищення молодшого старшинства.

В той час в запіллі провадиться організація і формування 6 запасових бригад, відповідно поділові запілля на 6 округів, які мали засилювати фронт людським матеріалом.

Після піврічної розлуки знову зустрілися частини регулярної третьої Залізної дивізії Удовиченка на польському фронті з учасниками Зимового походу. Радість була невимовна. Товариш зустрічався з товаришем, брат з братом. Одні оповідали про довге і виснажуюче інтернування в польських таборах, а другі про тяжкий тернистий і повний героїчності похід в запіллі ворога. В той час десь на фронті коло Києва перебувала ще 6-та Січова Стрілецька дивізія генер. Безручка.

В наказі 3-ої Залізної дивізії з дня 6. травня 1920 р. ч. 15. писалося:

»Славетна дієва армія ген. Павленка низкою важких боїв до 6-го травня б. р. захопила: м. м. Ананіїв, Вознесенськ, Умань, Гайсин та Вапнярку. Захоплено в полон в повному складі штаби 41-ої, 45-ої та 60 дивізій, більше 1.500 червоноармійців, обози та гармати.

Братні війська цієї Армії злучилися з нами в районі с. Писарівки. В дружнім братнім пориві ми будемо самовідважно, не жалкуючи сил і життя, битися за щастя Батьківщини, за щастя наше і майбутніх поколінь.

З Богом до праці! Наше щастя тільки в наших руках«.

Полк став в резерву. Три дні відпочивали в с. Писарівці, висипляючись до сходу. 9. травня були одержані відомости, що більшовики готуються до наступу. В полудне прийшов наказ вирушати, бо москалі атакували Волинську дивізію.

БОЇ ПІД КИТРОСАМИ

10. травня о 6-ій годині полк »Чорних« в складі Запорозької дивізії вирушив через с. Качківку до Вербки на позицію. Обоз лишився в с. Качківці. Праворуч чути було бійку, яку вела Київська дивізія. Піхота наша повела наступ і трохи згодом вибила ворога і заняла Вербку. Розпочався бій під с. Ольшанкою і під вечір криловою атакою Чорного полку село було взяте. Втрати: тяжко ранений козак Соколовський, легко Ковальчук та Смолярчук. Соколовський в шпиталі в м. Ямполі помер. Полк заночував в с. Вільшанці. Розїзди провадили перестрілку під лісом, що біля Трибушівки.

В 7-ій годині ранку 11. V. ворог почав наступ на Ольшанку. Зайнявши височини кулеметами, полк прийняв бій. На відтинках полку і Запорозької дивізії ворог відбитий, але Київська дивізія збита і відходила на лінію Ямполь.

Полк по наказу штабу дивізії почав відходити під гарматним вогнем на село Вербку. Не доходячи до цього села ком. полку отримав новий наказ двигнутись на зустріч ворожій колоні, що з села Китрос ішла на с. Казенне. Раніше полку »Чорних« туди був посланий полк Кінних Запорозжців.

Як видно, ворог рахував наших своїми, бо сміливо зближався на зустріч. Ворожа колонна складалася з кінноти в 350—400 шабель, батерії в 4 гармати та обозу.

Полковник Дяченко послав до команданта Кінних Запорозжців свого адютанта з проханням, підтримати його, коли Чорний полк піде в атаку, бо ворог в двоє був сильніший.

2-ий курінь »Чорних« був розсипаний в лаву

біля могили, на якій стояло три тачанки з кулеметами, а 1-ий курінь, став тут же в кольоні по три.

Було припущення, що це свої, і командант полку вислав вперед трьох козаків з наказом по виявленню ворога тікати не на кулемети, а в бік. Ворожа кольона теж вислала 4-х. Всі з великим напруженням чекали, поки розїзди наближаться.

Нарешті почулися глухі стріли і один більшовик злетів з коня. Козаки кинулись в право і очистили шлях. Це послужило гаслом для кулеметів, які били на 800 кроків. Раптом кулемети замовкли і почулась голосна команда к-та полку:

»Другий курінь в атаку! Слава!« В одну мить 2-й курінь вискочив з за могили і повним бігом полетів на ворога, а за хвилину вискочив і 1-ий курінь. Ворог не прийняв удару в шаблі, а поражував за краще для себе утікати.

Дві верстви утікали більшовики і нарешті побачивши перед собою болото, рішили ставити опір.

Почулись крики комісарів: »Стой, товарищі. Становись к атаке«.

Але комуністи рахували за краще, згинуті в болоті, чим під шаблями »Чорних«. Правда, кулемети ворожі відкрили вогонь, та було запізно, бо полк вже доходив. Навіть одна більшовицька гармата дала два стріли картачами, але і це не помогло. Комуністи, почали падати під шаблями козаків.

Та болото, як виявилось, не було зовсім непролазним, бо більшість москалів проскочила і спаслася від заглади, завдяки добрим коням.

Здобич була знаменита: 4 гармати з кіньми, 4 набійних скринки з кіньми, 4 кулемети на тачанках з кіньми та 25 возів наладованих сідлами, набоями та іншим добром. Більше 250 коней попало до рук

«Чорних». З допиту полонених видно було, що це свіжо сформований полк і тільки всього другий день стояв на фронті. Ком. ворожого полку, донський козак був зарубаний командантом нашої 3-ої сотні хорунж. Соловйовим, також доля спіткала і адютанта, але з рук козаків. Більшість Чорного полку пішла переслідувати ворога.

Не пройшло і пів години після бою, як з найблищого с. Китрос на рисях показалися селяне усіх полів і віку. Завдяки їм за чверть години всі гармати, та набійні скринки витягнуто з болота. Як нагороду отримали селяне черевики та інше барахло, що було на возах.

Три гармати, увесь обоз, дві зарядні скринки вивезено в тил, а до решти не вистарчало коней, бо частина з них була поранена та перебита кулеметами вогнем, але тут поміг полковник Литвиненко к-дт Кінних Запорожців, який захопив з десяток коней, котрих і запропонував для вивозу гармат.

В цей час показалася піхота з кіннотою на горбках, що йшли прямовісно до с. Китрос. Полковник Дяченко рішив відкрити вогонь з одної гармати, що ще була не вивезена. Запитався, котрі з козаків є гарматчики. Такі знайшлися. Ком. полку став за наводчика і трохи згодом відкрив вогонь. Перша граната не долетіла, друга і третя лягли добре. Лави почали відходити. Стріли замовкли, бо не було по кому стріляти. Всі жартували, що добрі з них гарматчики. Але якеж було розчарування, коли прибувший козак доніс, що то була піхота Київської дивізії. Полковник Дяченко на це відповів: »Хай не підлазять, коли чоловік розвоювався!»

Але полк теж поніс втрати. Тяжко ранений командант 2-ої сотні хорунжий Редько. Куля прой-

шла груди наскрізь, але з воїм не звалив. Його з трудом вдалося відправити до обозу, бо не хотів кидати сотні.

Два коні забиті, 4 ранені. Ворог ще нічим технічно більші втрати. До сто групів валилось во поле, та 50 люда попало в полон. Більшість важких гарматчики, яких опісля передано в розпорядження батареї полку.

Дві гармати з набійними скриньками залишились при полку і таким чином батарея стала 4-ої підатнього складу. Решту гармат передано в диспозит полковника Алмазова, який в останній час не стояв на фронті, бо до своїх гірських гармат не мав бабів.

Полк заночував в селі Китросях. Одержані були вечером відомости, що до міста Ямполя приїзав Головний Отаман Симон Петлюра, де його зустріли Командарм генерал Омелянович-Павленко і стоячий там залогом 3-ий кінний полк.

На другий день полк відійшов в с. Добранку, а 13. V. перейшов в с. Рагушево, де простояв два дні. 15. V. в 7-ій годині ранку полк, по наказу штабу дивізії, вирушив через с. Писарівку на Качківку, відкіля і почав наступ на Китроси. Після важкого бою, село було здобуте. Забитий вояк 1-ої сотні Савенко. В цій бійці відзначилась батарея полку, якою керував поручник Лазар. Своім влучним вогнем він підбив одну ворожу гармату, два вивела в руки «Чорних». Рівнож були захоплені дві техніки, але розривом гранати вони були посуті.

На другий день полк вирушив на с. Підлісівку де і росташувався. Ворог в 4 год. розпочав наступ на Китроси і Підлісівку. Сотні зустріли ворога на горбах і після упертого бою, за абсолютної відсутністю набоїв до кулеметів мусіли залишити село

Китроси. Полк відійшов на с. Качківку, де і заночував.

На другий день 17. V. о 4 год. ранку полк вирушив під Китроси і попровадив наступ на село, із якого вибив ворога, але за пів години був сам вибитий. Цілий день йшов без перерви бій на усьому відтинкові Запорозької дивізії, але ворог вперед не просунувся. Всі ворожі атаки відбивались контратаками Запорозжців.

Вечером полк попровадив рішучу атаку і вибив ворога з села Китрос. Полк узяв: один кулемет »Максіма« на тачанці, 17 полонених і 28 рушниць. Втрати полку: ранений в груди бунчужний 4 сотні Каюга Митрофан, трое коней забито та 7 ранено.

В 4-ій год. ранку 18. V. ворог почав наступ на село Китроси. Через брак набоїв полк відійшов на стару позицію між Китросами та Качківкою, по шляху на Ольшанку.

До трьох годин дня бою не було, за винятком перестрілки з розіздами.

В 4-ій год. дня по наказу Штабу дивізії розпочався наступ на лівому крилі Запорозької дивізії, аби підтримати Волинську дивізію яка вела наступ на Ольшанку.

1-й курінь »Чорних« розвернувся лавою і пішов на Китроси а в слід за ним і другий. Ворог відкрив страшний кулеметний вогонь по наступаючих, але це не допомогло. Полк зайняв село і вибив відтіля частини 41. пішої совітської дивізії та бригаду Котовського. Дякуючи непорозумінню вискочив з рук »Чорних« сам Котовський, порубавши двох козаків, бо його вважали за старшину нашого кінного Мазепинського полку, що наступав лівище.

В цьому бою був взятий обоз і як часто буває в полку, більшість козаків та старшин лишились

з цим барахлом і тільки частина пішла переслідувати ворога.

За селом Котовський перейшов в контр-атаку в кінному шикові, але кулеметами був відбитий. Тоді він спішившись і підтриманий частинами 41. сов. дивізії знову перейшов у наступ і полк мусів відступати.

Під час цього відступу кулею в горло був ранений командант 4-ої сотні хорунжий Бурба, старий болбочанівський запорорець, і тіло його лишилось поміж ворогом і запорожцями.

І тут розігралась сцена, достойна безсмертної Іліади Гомера. Полковник Дяченко, побачивши, що тіло його старого бойового товариша, одного з перших піонерів полку, залишилось ворогові, не захотів zostавити його на наругу заклятим ворогам. Зібравши рештки полку, полковник Дяченко перейшов в контр-атаку, але ворожий вогонь був так шалений і так цільний, що полк не дійшовши до того місця, де лежав забитий хорунжий Бурба, мусів знову відступати. Ще два рази козаки на чолі зі своїм безстрашним командантом кидалися в атаку, але трупа не вдалося взяти, бо полк ніс великі втрати і мусів відступати. За третім разом біля самого вже тіла була ранена в груди кобила «Маруся», на котрій сидів, командант полку, полк. Дяченко. Шалені атаки скінчилися. Перший раз за усе існування полку прийшлося кинути тіло свого товариша ворогам.

Під ворожим вогнем полк перейшов через село. Завязався знову бій, який тягнувся аж до приходу пластунів Мазепинського полку та піхоти Низових Запорожців, які змінили «Чорних».

Під великим вогнем ворожої артилерії, полк перейшов на своє попереднє місце, а потім по на-

казу Штабу дивізії відійшов в запас в село Качківку, аби залізати свої рани.

Втрати полку за цей день: убитий командант 4-ої сотні хорунжий Бурба і козак 2 сотні Зінько. Ранених 11 козаків. Коней забитих 7, ранених 16.

Здобуто оден кулемет »Максіма« з тачанкою і парою коней, обов в 18 повозок та 40 червоних в двома комісарами.

В тойже день послав командант полку одного селянина до Котовського, аби обміняти трупа хорунжого Бурби за всіх полонених большевиків, але Котовський не згодився, бо, по відомостям селян, трупа був страшенно понівечений.

20. V. в 10 годині ранку був перегляд, який робив командуючий Армією генерал Омелянович-Павленко в присутности польських генералів. На перегляді були: кінний полк Чорних Запорозжців, кінний Мазепинський полк, полк Кінних Запорозжців і Запорозжська піша дивізія. Чорний полк робив показну атаку.

ПЕРШИЙ ВІДВОРОТ ЗА ЗБРУЧ

До 3. червня була сформована з кінних полків різних дивізій Окрема Кінна дивізія.

В склад дивізії ввійшли: 1-ий кінний полк Чорних Запорозжців, 2-й кінний полк ім. Максима Залізняка і 3-й Кінний полк. Командантом дивізії був призначений полковник Омелянович-Павленко, брат командарма.

До 6. червня фронт Армії тягнеться від Дністра по річці Марківка до залізниці. Під сильним ворожим наступом 14 червня лінія фронту відсувається на ріку Яланець від Дністра до м. Томашполя включно.

На протязі трьох днів велись оборонні бої. Всі уперті атаки ворога, підбадьореного успіхами на польському фронті, відбивались з великими втратами для большевиків.

17. червня армія відходить на лінію р. Мурафи і тримається тут майже дві неділі.

1. липня з приводу відходу польських армій з під Києва майже на лінію Старокопачів — Проскурів, наша армія відходить на лінію Могилів-Лучинець-Копайгород, зайнявши позиції від ріки Дністра до села Матейково, що на південь від залізниці Бар-Жмеринка,

Вночі з 3 на 4-го липня червона кіннота прорвалася в районі м. Бару через фронт 12-ої польської дивізії і попростувала на Проскурів.

5. липня був виданий наказ про загальний відворот на лінію р. Збруча.

Відворот почався 6. липня.

Армія увесь час йшла уступом попереду спільного фронту і на кожному кроці стримуючи ворожий наступ.

Окрема Кінна дивізія, а разом з нею і полк Чорних Запорожців в більшості йшли в арьергарді.

10-го липня Окрема Кінна дивізія отримала наказ Штабу Армії вирушити в Слободу Балинську, що в двох верствах від села Балина.

Полк вирушив в 2 і пів год. ранку і прибув о 6-ій ранку. Росташувались в маєтку, а батарея стала на позицію. На фронті була Київська дивізія. О 4-ій годині дня почувалась стрілянина, спочатку гарматня, а потім кулеметна і рушнична. По горячкових стрілах чути було, що відбувається атака та ще несподівана. По тривозі полк вишикувався. За чверть години вся дивізія стала позад с. Балина.

Вияснилось з оповідань утікачів, що ворожа

Кіннота силою до 400 шабель несподівано заатакувала Киян і перерубала більш 150 козаків. Кияне в великій паніці втікають залишаючи все в селі. Полковник Дяченко запропонував свої послуги перейти в контр-атаку. Командант дивізії дав згоду і командант полку на чолі 1-го куріня увірвався в село, яке було зайняте малою кількістю ворожих кіннотчиків, грабуючих обоз Київської дивізії. По перших стрілах вони залишили село.

Без втрат курінь відбив весь обоз, кулемети і взагалі все покинуте майно Київської дивізії.

Після цього вирушили на с. Нігин, де й заночували.

Цілий день 11. VII. полк стояв в резерві в селі Нігині.

Вечером о 5-ій вирушили в село Жердя, куди прибула і батарея, яка стояла в с. Стефанках. Штабом дивізії полк був призначений в сторожову охорону.

18-го липня дивізія одійшла в армійську резерву і перейшовши Збруч, стала в місті Озерянах. Чорний полк запровадив муштру рано в кіннім ладу, а по обіді в цішому.

Прибуло поповнення до полку з табору Ланьцута. Всі добре одягнуті і одразу виділялися серед обдертих козаків полку. Поповнення не дуже добре було прийняте старшинами і козаками, бо всі «новики» були з армії Деникіна, до якого горіли ненавистю козачі серця.

БОЇ НА ЛІНІЇ РІКИ ЗБРУЧА

Ранком 25. липня полк в складі Окремої Кінної дивізії вирушив на село Товстеньке, де росталу:

вались по прибуттю на спочинок. На фронті стояли піші куріні 3-ої Залізної дивізії та 3-ій Кінний полк Осавула Фролова.

В 3-ій годині дня піднялась тривога. Дивізія вирушила на північний бік села Товстеньке.

Чорний полк в резерві йшов останнім в дивізійній кольоні. Коли дивізія почала головою кольони виходити з села, то начальник дивізії зі штабом майже носом уперлися в ворожу кольону, силою до 400 шабель. Ворог несподівано з'явився зпереду.

Не рахуючи 3-ій Кінний полк здатнім, прийняти на себе ворожий удар, начальник дивізії передав наказ по кольоні: »Чорні вперед!« Але виконати наказ було трудно. Вулиця була вузька, в якій ледво містилась кольона дивізії зправа по три. Лишився тільки один вихід: ломати тини.

По команді команданта полку 1-ша сотня спішилась, навалилась грудьми і тин на землі. Так було з другим і третім тином, четвертий був низький і коні команданта полку та ординарців взяли цю перешкоду. Поки 1-ша сотня сідала на коні, командант полку з одними ординарцями став проти ворога. Положення було критичне. В цей час від ворога відділився один їздець (якого виніс кінь) і на весь хід коня летів на команданта полку. Ударом списа полковник Дяченко вибив його з сідла. Оказалося, що це сестра-жалібниця. В цей час підоспіли сотні і почали ладнатись до атаки.

Ворог теж почав лаву зводити в кольону. Між обома ворожими кольонами залишилось не більш 1000 кроків. Для полку »Чорних« витворилася погана ситуація. Не маючи змоги розвинутись і ударити по ворожій кінноті з крил, полк мусів вирушити в атаку в кольоні по три. Наслідки цього не трудно

вигнути, коли прийняти під увагу, що ворог мав повну свободу рухів.

Але ситуацію врятував 3-ій Кінний полк Осавула Фролова. Блискавковим ударом заатакував він ворога з ліва, а »Чорні« з фронту. В цей час з права з лісу по полку Чорних Запорозжців відкрили гарматний вогонь і як виявилось, що то була батарея нашої 3-ої дивізії. Це примусило полк податись в ліво, що дало можливість ворожій кінноті спастись від остаточного знищення.

Утікаючи, кіннота залишила свою піхоту, яка підставила спини під шаблі »Чорних« і »Фроловців«.

Кіннота не давала опору до Збруча і, сховавшись там за свої гармати, більш не показувалась.

Полк здобув: 4 кулемети »Максіма« на тачанках з кіньми, 32 верхові коні і 1 полоненого. »Фроловці« взяли до 200 полонених, більшість котрих була переранена ударами списів, які малися тільки в полку »Чорних«.

Полк залишився в сторожовій охороні. На ночівку стали в селі Суходол.

Цілий день 26. липня полк стояв росташований в селі. Розїзди стежили за ворогом, який заховувався дуже спокійно. Як видно, відбили у нього охоту дізти на цей бік.

В полудне сотня що чатувала на горбах, почала дрочити ворога, а саме робити муштру.

Ворог відкрив гарматню стрілянину. Відповіла наша батарея і так влучно, що примусила ворога двічі міняти позицію.

По третій годині штаб полку одержав наказ, що всю Кінну дивізію змінє піхота Запорозжської дивізії. »Чорних« змінив Наливайківський курінь в складі 22 козаків при трьох старшинах і одному

кулеметі. Полк «Чорних» в той час нараховував 250 шабель при 20 кулеметах і як для його зміни, то піхоти було за мало. Але піхота Запорозька була відважна і це не перший раз їй було тримать такий відтинок.

Змінившись, полк рушив на село Зеленці, що в 4 верстах від Озерян. Батерія пішла другим шляхом.

27. липня дивізія одержала наказ перейти в с. Базар, де мала росташуватись. «Чорні» стали в 3-х верстах від Базару в селі Бураківці. Дивізія в армійському резерві. На фронті густа гарматна стрілянина, особливо в напрямку Чорткова.

30. липня командант полку скликав зібрання старшин, з приводу прибуття делегатів кінного полку Максима Залізняка. Делегати заявили, що командант Кінної дивізії усунув вже двох командантів їхнього полку, а тепер призначив третього, який поусував з посад усіх старих командантів сотень, а попризначував нових, більшість яких прибула з армії Денікіна. Обурені козаки та старшини прийшли до полку «Чорних» шукати поради.

Командант полку, як видно, не хотів сам розрішити цього питання і зібрав старшин.

Загально постановлено підтримати «Залізників» проти команданта дивізії, хоча це і не законний виступ.

Крім того на зібранні обговорювався наказ в справі подачі реєстраційних старшинських карток до комісії, яка мала повірять ранги старшин, а також їх певність з національного боку. Старшини цим наказом були страшенно обурені, бо комісія і цілий штаб дивізії, на їх погляд, складалися з людей невідомого минулого, натомість старшини

бу служили в українській армії з самого початку її існування і тепер їх збиралися перевіряти.

»Не час перевіряти і не цим людям«, гласила постанова. Цю постанову одвіз командант полку до штабу дивізії.

31. липня о 9-ій год. ранку до полку прибув командант дивізії, полковник Омелянович-Павленко, і наказав командантові полку зібрати старшин. Всі зібралися в будинку священика с. Бураківки.

Командант дивізії зазначив старшинам, що таких постанов робити не можна, що наказ про перевірку рангів виданий на підставі розпорядження Головної Управи Військ У. Н. Р., і вони як старшини регулярної армії повинні відмовитись від постанови, в противному разі він дає справі законний шлях, а також відмовляється від керування дивізією.

Після ще деяких пояснень з боку ком. дивізії, старшини погодились забрати свою постанову, а ком. дивізії прирік перемінити склад комісії, бо це найбільш нерувало старшин. Перед виходом командант дивізії, як би на пращання сказав, що головою комісії буде полковник Дяченко, чим старшини задовольнились.

1. серпня ранок був хмарний. Часами падав дощ. О 9-ій годині сідлівка. Вирушили на село Базар, де росташований штаб дивізії, але в недовзі повернулись. Як виявилось, Волинська дивізія не могла сама здержати наседаючого ворога і вимагала підтримки, бо Запорозжці і 3-тя дивізія залишили свої позиції і відійшли. Але в цей час прийшов наказ Штабу Армії, аби Кінна дивізія залишилась на своєму місці.

2-го серпня ранок був ясний. Сонце добре пригрівало. По наказу Штабу дивізії полк о 10-ій год.

ранку рушив на село Базар. Настрій підвищений, бо малося відомости, що ворог прорвався з Ягольниці на Бучач і вже обстрілює шляхи відвороту Української Армії. Дивізія стала ціла в поготівлю.

Вислані розїзди донесли, що ворожа кіннота появилася з ліва в тилу. Ворожі гармати бють в 5—6 верствах позад дивізії.

Вечером о 8-ій приїхав командуючий Армією генер. Омелянович-Павленко. До Штабу дивізії були викликані усі команданти кінних полків, яким командарм висловив подяку за минулі бої. Як видно «Дідусь» хотів підбадьорить. В ночі командарм виїхав. Дивізія не розсідлувала коней і почувала в селі. Обози дивізії стояли на шляху, що веде на Бучач; їх прикривали пластуни Чорного полку.

ВІДВОРОТ НА ЛІНІЮ СТРИПИ

3-го серпня о 5 ранку дивізія рушила на Бучач; обози лишились на місці. В авангарді йшов полк Чорних. Недоїзджаючи до села Требухівки, розїздами полку були злапані 5 червоних, які везли хліб і різні продукти. Від них довідались, що в Требухівці стоять 115 і 116 совітські кінні полки. Полк рушив на Требухівку де від селян довідався, що «червоні» ранком пішли на Бучач. Зачекавши підходу Штабу дивізії і отримавши дозвіл, полк рушив на Бучач, аби догнати ворога, а 3-й полк рушив в ліво, аби перетяти ворожій кінноті шлях. Але було вже за пізно, бо ворог на рисях відійшов.

Розїзд «Чорного» полку доходив до самого Бучача, і був обстріляний кулеметним вогнем. Командант полку тоді поїхав сам, але його теж обстрі-

повали. Всім було відомо, що в Бучачі знаходяться українські піші частини, алеж вони кінноти за своїх не визнавали.

Дивізія вся скупчилась під горою, бо на гору неможливо було носа показати. Полковник Дяченко запропонував к-тові дивізії свої послуги, аби «заключити перемир'я», як він висловився. Отримавши згоду, п-к Дяченко взяв з собою прапор дивізії, а також сурмача і під вогнем кулеметів проскочив до перших хат передмістя Бучача. Добравшись від будинка до будинка аж до самої річки Стрипи, Дяченко наказав грати сурмачеві «отбой», а прапорному махати прапором.

Першими же стрілами кінь під козаком, що возив прапор, був забитий і поневолі усім прийшлося поховатись за будинки. Усі спроби виявити своє обличчя і приналежність до українського війська, скінчилися на нічім — з другого берега відповідали сальвами та кулеметним вогнем. Прийшлося вернутись нізчим до дивізії. В цей час полковникові Дяченко попалася на очі сестра жалібниці 3-го полку і він запропонував командантові дивізії, одвезти її до річки і хай вона робить перемир'я. Отримавши згоду, Дяченко з 5-ти козаками і сестрою гальопом проскочив горбок і доїхав до річки. Тут запропонував сестрі, вилазити з за будинку і тримати промову. Ця сестра декілька день тому була взята в полон від большевиків і нічого не тратила, колиб і знову туди попала. Через декілька хвилин перемир'я було заключене. Виявилось що це були Запорожці. Полковник Дяченко з козаками переїхав річку Стрипу і зясував усе командантові Запорожської бригади. Запорожці ніяк не вірили, що це свої, бо дві години тому відбивали атаки ворожої кінноти.

Повернувшись Дяченко доклав, що в Бучачі Запорожці.

Розїзд полку який був пущений за ворожою кіннотою, що утікла з Бучача при підході дивізії, доніс, що ворог пішов на село Базар.

В Базарі zostався командарм і обоз дивізії, яким загрожувала небезпека полону. З приводу цього ком-т дивізії зібрав усіх командантів полків і запитав ради. Всі згодні були, що треба було йти на рятунок, але нікому не хотілось гнати коні, які були дуже поморені, а треба було зробити верстов 50—60.

Полковник Дяченко запропонував тоді, аби одібрати з кожного полку по 15 козаків на кращих конях і одному з командантів полків вести цей відділ на одсіч. Як видно жаден з командантів не хотів їхати і прийшлося їхати самому ініціаторові цієї пропозиції. Пересівши на свіжого коня полковник Дяченко на чолі відділу в 60 шабель при 5 »люїсах« рушив догоняти большевиків.

Не доїздяючи с. Базару відділ зустрів ворожий розїзд, який панічно утік. Двох з них піймано. Від них довідались, що ані обоз ані Командарм до полону не дісталися. В Базарі обозу вже не було. Від селян довідались, що тут була бійка пластунів з ворожою піхотою і що пластуни взяли кулемет та полонених.

Довідавшись про напрямок, яким рушив обоз, збірна сотня рушила навздогін, але дігнати не вдалося.

Перейшовши Стрипу в ночі, сотня заночувала в полі, пустивши коні пастись в конюшину.

Перед розсвітом варта затримала якийсь розїзд, котрий давши декілька стрілів утік. По трівозі усі посіддали коні і пришикувались до бою. Ви-

сланий роз'їзд вневдовзі доніс, що підходить кіннота і сотня рушила на зустріч ворогові.

Коні відпочили, а козаки були підібрані у всіх свербили руки, але побитись не удалось, бо наблизившись до кінноти, побачили, що це не вороги, але генерал Омелянович-Павленко зі своїм конвоєм. Перше запитання команданта було: »А ви чого тут?« Але був приємно здивований коли почув, що це та сотня, яка пішла йому на одсіч. Подякувавши полковникові Дяченкові і його козакам, командант рушив далі. Сотня пішла до свого обозу, який мав стояти в с. Потоках.

Дійсно обози вже роставувались і Дяченко розпустив козаків до їх сотенних повозок, аби погодували коней і о 12. були готові до повороту в м. Бучач.

Виявилось що обоз »чорних« відзначився, бо взяв ворожий кулемет на тачанці з добрими кіньми та трьох москалів.

4. серпня обоз прибув до Бучача. На фронті спокій. Спека страшенна. На другий день о 2-ій годині дня почалась рушнична перестрілка. Ворог зайняв старі окопи по той бік р. Стрини і обстрілював кулеметами місто, а за деякий час відкрив вогонь і з гармат. В 8-ій год. вечера стрілянина стихла. Вечером з обозу другого порядку привезли хліб, консерви і інші продукти. Все це перший раз отримано з польського постачання.

6. серпня в 3-й год. ранку почався наступ на всьому фронті Армії УНР., а зокрема на відтинкові Чорного полку.

Кулеметна та рушнична стрілянина залунала в повітрі. З початку туман не давав бачити ворога, але за деякий час він зник і почали працювати з обох сторін гармати.

Під натиском піхоти ворог почав відворот на село Требухівку, але розвинути успіху не вдалося, бо на лівому крилі Армії ворог прорвався і піхота відійшла на старі позиції.

О 8-й вечора Кінна дивізія рушила по шляху на село Олешу. Шлях ішов понад Стрипою і дивізія увесь час була на виду в ворога, але, як видно, змучені комуністи не мали охоти стріляти, бо дуже рідко свистіли кулі над головами козаків.

О півночі підійшли до села Ковалівки, що в 3—4 верствах від міста Монастирська, де і росташувались. В сторожову охорону був виставлений Чорний полк.

Три дні простояли спокійно в Ковалівці і тільки о 1-й годині 9. серпня виникла тривога. Вся дивізія вирушила на східній бік Ковалівки. Простоявши в долині зо 2—3 годині, повернулись назад. Виявилось, що ворог потіснив Запорозьську дивізію, яка сама своїми силами зліквідувала прорив.

10. серпня ранком дивізія вирушила з Ковалівки в напрямку на Бучач, де ворог перейшов річку Стрипу і потіснив наші частини. Дивізія проїхавши верстов 5—6, затрималася в полі на північ від села Вербятин, де простоявши з 3 годині, перейшла до села і росташувалась. В цей час частини 1-ої Запорозької та 3-ої Залізної дивізій власними силами зліквідували прорив ворога. Чорний полк на вечір перейшов в село Бариш.

11. серпня цілий день стояли в Бариші. На фронті рідка гарматня стрілянина. Постій був дуже поганий, бо село спалене за світової війни і люди живуть по землянках. Фуражу і хліба за жадні гроші дістати не можна. Люди і коні голодні. Командант дивізії виїхав до Штабу Армії, а полковник Дяченко залишився за нього.

В чотирі години ранку 12. VIII. був отриманий наказ усій дивізії вирушити до Бучача. Ворог силою до 350 шабель прорвав фронт піхоти і просувався в бік Бариша. 3-ій Кінний полк вислав роз'яди до Бучача, які повернувшись донесли, що піхота сама зліквідувала прорив. Дивізія на вечір знову повернулась до Бариша.

Пізно вечером вся дивізія знову рушила на село Ковалівку, де і росташувалась.

13. серпня о 5. год. дня в Ковалівці були отримані відомости, що ворог зайняв на правому березі Стрипи село Переволоки, і Штаб Армії наказав вести розвідку в цьому напрямі, а також становити найтісніший контакт з Запорозькою дивізією.

14. серпня на фронті спокій. Чорний полк весь на муштрі в кінному ладу. В штабі полку засідає комісія під головуванням полковн. Дяченка. Комсія має провіряти дійсні ранги старшин.

На другий день стало відомим про приїзд Головного Отамана Петлюри. О пів до 3-ої вся дивізія вишикувалась на майдані. Головний Отаман приїхав самоходом. Був задоволений виглядом козаків і подякувавши за службу, казав відпустити полки. На запрошення команданта дивізії вступив до Штабу Армії

О п'ятій рано 16. серпня дивізія була піднята по тривозі. В п'ять хвилин Чорний полк гальпопом летів на збірне місце. Обоз залишився в селі Ковалівці. Ворог в ночі перейшов непомітно Стрипу і заатакував с. Олешу, в якому стояв штаб 1-ої Запорозької бригади. Штаб і 1-ий курінь вирвались тільки з душами.

Підоспівший Мазепинський курінь заатакував ворога. Прибуття Кінної дивізії примусило ворога

Цілу ніч простояли на площі біля кострів і тільки на ранок були вислані квартирери, які розвели людей і коней на спочинок в м. Галічі.

Ранок 20. VIII. був чудовий. Люде майже не спали, бо піхота розпочала бій, який було дуже добре видно і всі приглядалися з цікавістю. О 10-й рано був одержаний наказ сідлати і вирушати на збірне місце.

Вся Кінна дивізія рушила на м. Ходорів, аби ударом з крила допомогти полякам. Команданта дивізії не було, він поїхав до Штабу Армії і дивізією проводив полковник Триліський. Чорний полк ішов в авангарді. По дорозі часто попадались польські відділи по 10—15 люда, які при наближенню піднімали руки і піддавались, приймаючи українську кінноту за большевиків. Від них відбирали зброю і пускали на усі чотири боки. В цей час сильний авангард кінної армії Буденного прорвався на тили польської армії в районі Ходорова.

Проїзжаючи через одно містечко, злапали розїзд трьох кінних комуністів, які заявили, що належать до «Кінної дивізії червоного козацтва». З їх слів було видно, що «червона» дивізія сама себе підставила під удар української кінноти, бо два полки ворожої дивізії стояли на лівому березі Дністра, а два на правому. Ці два полки, що знаходилися на одному боці з українською кіннотою, мали до 500 шабель.

Полковник Дяченко запропонував полковникові Триліському, заатакувати ворожу кінноту, бо все говорило за удачу. Командант дивізії спочатку був погодився, але пройшовши кілька верств, стратив духа і почав відговорюватись, що не відомо, чи полонені москалі кажуть правду. Тоді полковн. Дяченко просив дозволу з одним своїм полком уда-

рять, бо трудно було чекать кращого моменту, але Триліський і в цьому відмовив.

Вся дивізія стала на спочинок під лісом майже біля самої залізниці, куди в недовзі підіхав і український панцирний потяг.

Полк. Дяченко знов почав умовляти команданта дивізії, але решта командантів полків теж заявила проти атаки, бо назвала цей проєкт божевільним. Майже до вечора вагався полк. Триліський і так не набравшись відваги, наказав повертати назад. Як видно імя Буденного найбільше його лякало. Між іншим цей полковник за світової війни рахувався одним з найхоробріших старшин. Мимоволі дехто жалкував, що немає полковника Омеляновича-Павленка.

Таким чином дивізія не виконавши свого завдання, мусіла вертатись.

Майже цілу ніч провели в поворотній дорозі і тільки на ранок дійшли до місточка Болшівці, що в 5—6 верствах від Галича. Спочивши, дивізія вирушила до Галича, де дістала наказ росташуватись в с. Комарівці. Чорний полк в сторожівці і в розіздах.

22. VIII. полковник Дяченко виїхав до обозу II. порядку, аби приборкати хоча трохи свої немущі частини, які допускалися грабунків.

В право від Галича цілий день чути було стрілянину як кулеметну так і рушничну. Майже цілу ніч ішов бій, але дивізія не одержувала наказу йти в поміч.

Рано 23. VIII. дивізія дістала наказ, відходити в напрямі Станиславова. Виянилось, що більшовики прорвали фронт польських військ біля Маріямполя і завдяки цьому увесь фронт мусів відступати. Були вислані звязкові до сотень, що були

в розїздах, аби повертались і йшли по дорозі на Станиславів.

В 11 год. ранку полк Чорних прийшов до села Ямниця, де і росташувався.

Падав дощ і зробилося страшне болото. Козаки посмутніли, бо у кожного вставало питання як довго, а властиво куди вони будуть відступати. Ходили чутки, що Українське Командування вело переговори з румунами, аби в кожному разі відступити на їхню територію. Але це нікого не радувало, бо більшість старих запорожців ще в 1919 році при переході Запорозького корпусу через Бесарабію спробували, чим пахне ця країна і кожний волів, куди угодно, тільки не до циганів.

Пізно вечером прибули сотні з застав. Також було видно і наслідки перебування команданта полку в обозі, бо більш, як 30 козаків повернулось до фронтових. Всі вони привезли горілку, яку дістали в гуральні в Станиславові. Розбив гуральню 3-й Кінний полк Фролова, але, як видно, і «чорні» їм помагали, бо ком. полку, зустрівши по дорозі двох п'яних козаків, майже до полусмерти збив їх шаблею.

В ночі не обійшлося без трагікомедії. Кулеметчики перепившись, почали стрілять з кулемета. Вартовий старшина наказав грати на тривогу і тут то виявилось, що майже ціла дивізія п'яна.

24. VIII. цілий день стояли в Ямниці. Дощ нарешті перестав і день зробився ясний та соняшний. На фронті рідка стрілянина.

До цього дня, 24. серпня Українська Армія закінчує обсаду Дністра на фронті від румунського кордону до м. Єзуполя, а від Єзуполя по р. Бистриці через м. Станиславів до м. Надвірної.

Армія якби опинилася в замкнутому трикут-

никові, підтримуючи тільки територіяльний зв'язок з Румунією.

25. VIII. о 10 рано дивізія рушила через Станиславів на Тисьменицю де і росташувалась. В місті стояли частини Київськкої дивізії. Перед вечером почав падати дощ, який знов вплинув на настрій козаків, бо скрізь тільки й чути: «і пощо чоловік живе на світі».

Вечером хтось пустив чутку, що поляки розбили большевиків, але в це вже ніхто не вірив.

26. VIII. о 10-ій рано до полку прибули обози I. і II. порядку. Разом з ними прибули і сурмачі. Ком. полку рішив тримати сурмачів (духову оркестру) при полку, але не було коней на що їх посадити. Тоді всі обозники були спішені і за годину сурмачі мали коні.

БОІ НА ЛІНІЇ ДНІСТРА. РАНЕННЯ ПОЛКОВНИКА ДЯЧЕНКА.

О 3-ій год. дивізія вирушила на м. Нижнів, куди були вислані квартирери.

Не доходячи на 4 верстви до Нижнева, прибув командант Штабу дивізії, який їздив з квартирами, і доклав, що Нижнів увесь забитий військом і для дивізії місця немає.

Довго чекали на дорозі наказу, де стати, на решті одержано наказ, стати в с. Братишеві.

Але коли прийшли до села, то виявилось, що воно заняте Київською дивізією. Прийшлося розташуватись в полі. Мало це комусь подобалось, бо ночі настали холодні, тай і земля ще не обсохла після дощів. Проклинаючи і одночасно жартуючи, козачня, покормивши коней, лягла спати.

27. VIII. в 4-ій год. ранку ціла Українська Армія перейшла в наступ. Ніхто вже не спав, бо на фронті стало чути досить густу стрілянину. Одержані були відомости, що Київська дивізія вже перейшла Дністер.

О дванадцятій годині дня дістали наказ вирушити на Нижнів, куди за годину і прийшли. В Нижневі дивізія стала на площі. Ком. дивізії був викликаний до Штабу Армії. Повернувшись, наказав дивізії приготувитись до зустрічі командарма.

Вишикувавшись трикутником дивізія більш як пів години чекала приїзду командарма. Нарешті він показався на своєму сивенькому коникові.

Не вспів ще командарм поздоровити козаків, як показалось авто, а в ньому Головний Отаман і двох польських генералів.

Привітавшись з полками, Головний Отаман обійшов по фронті, став по середині і наказав усім командантам полків, явитися перед ним.

Команданти полків витяглись і чекали, що скаже Головний Отаман. А він почав читати нотацію командантам за грабежі, які чинять козаки і про що мало не увесь світ знає. Більш як десять хвилин, продовжувалась ця прочуханка. Команданти то блідли, то червоніли. Нарешті відпускаючи Головний Отаман наказав, аби в боях команданти полків ішли попереду. Всі мовчки повернулись і пішли, один тільки полковник Дяченко не витримав, аби не відповісти:

»Я ще, Пане Отамане, з заду не ходив і мене підганяти не треба«! І повернувшись пішов до полку.

Потім на те саме місце викликано по одному козаку з кожної сотні, і їм Головний Отаман повторив то само. Козаки погодились з цим, але один

з них заявив, що він уже більш, як пів року не дістав ані одягу, ані обуви. На це Головний Отаман нічого не відповів, а знов повторив, що він вимагає, аби грабунки припинилися.

І дійсно, взяти хоча би Чорний полк. Козаки і старшини останній раз одержали утримання ще в Зимовому поході в м. Голованівську. Одяг і взуття мали тільки те, яке діставали з полонених та забитих. Але ще зостається кінь, якому потрібні овес і сіно, а полк не має грошей, бо їх не дістає.

Отже як хочеш воювати, то мусиш і сам зісти і коня прогудувати, а звідки це все брати?

Відпустивши козаків, Головний Отаман наказав пройти церемоніальним маршем. Під оркестру Чорного полку рушила ціла дивізія мимо Головного Отамана просто до Дністра, де греміли вже од ранку гармати. Всю цю парадну якийсь панок зняв кінематографічним апаратом.

Всі їхали злі, як чорти, і були певні, що цей бій буде невдачним.

Перейшли Дністер і по лівому березі пішли в напрямку Галича. Ворог відійшов. Заночували в селі Усте Зелене.

28. VIII. в 5-ій год. ранку дивізія рушила далі. Як авангард ішов 2-ий полк Максима Залізняка. Пройшовши кілька верстов, полк наткнувся на сотню ворожої піхоти, яка відступала, але одразу не дала себе обійти і заатакувати кінноті. Досить того, що до самих Болшівців 2-ий полк не міг нічого зробити.

Полковник Дяченко кілька раз підїздив до команданта дивізії з проханням, змінити 2-ий полк. Всі знали натуру Дяченка. Спокійний, поки не чує стрілянини, а почувши її, вже не дасть себе вдержати. Але командант дивізії не дозволив, бо знав,

що «Чорні» виріжуть цю сотню. Інші полки заздрили бовздатности «Чорних».

Так дійшли до м. Болшівці біля Галича. 2-ий полк пішов у слід за ворожою піхотою, а дивізія стала на спочинок.

Не пройшло й години, як в тому напрямку, де пішов 2-ий полк, почулась рушнична і кулеметна стрілянина. Внедовзі стало видно козаків 2-го полку, що карером тікали до дивізії. Полковник Дяченко знов до ком. дивізії за дозволом, їхати з полком, але Омелянович-Павленко дозволив взяти тільки один курінь.

На чолі 1-го куріня полковник Дяченко галлопом погнався до 2-го полку, який стояв в 2 кільом від Болшівців.

Між тим з 2-им полком трапилась слідуюча історія. Виїхавши на великий шлях, що провадив на Галич, 2-ий полк став на спочинок, виславши один кулемет в напрямку Галича. Всі поснули. В цей час большевицька кольона, що відступала під натиском Запорожської дивізії, наткнулась на сплячих кулеметчиків і безумовно усіх переколола, а полк почаствовала доброю сальвою і провозжала кулеметами. Це і примусило тікати 2-ий полк.

Підїхавши до команданта 2-го полку ім. Залізняка, полковник Дяченко запитав його, чи піде він в атаку, на що той погодився. Умовившись, що гаслом до атаки буде густа стрілянина, полковник Дяченко з курінем погнався на переріз ворогові. Поминувши Болшівці, Дяченко наказав стати куріневі, а сам виїхав наперед.

Майже під самим носом ішла піхота силою до 500 багнетів. Якеж тут козаچه серце витримає, щоб не зачіпити..

Дяченко наказав 1-ій сотні спішитись і горами вивів її на край села.

Заторохкотіли »Люїси«, а козаки залпами (сальвами) почали гатити з рушниць майже в саму пику ворога.

Ворог не сподівався нападу і почав в безладі тікати. Полковник Дяченко по перших стрілах наказав 2-ій сотні теж спішитись і підійти до першої, але коли побачив, що комуністи панічно тікають, крикнув: »коноводи, коні!«

До коней було майже 500 кроків, Дяченка брала нетерплячка і він не чекаючи на коней, вискочив з людьми в пішому ладу до ворога.

В цей час показалися перші коноводи з кінми — щось до 15 коней. Не чекаючи решти полковник Дяченко досів коня і кинувся в атаку. За ним пішло 12 вершників, бо решта ще не мала коней.

Ворог розпочав страшну стрілянину, але надаремне, бо кіннота вже доскочила піхоти і врубалась в її лави. Серед ворога повсталася неописана паніка. Стрілянина зменшилась, але в цей час полковник Дяченко, щ о вже врубався в піхоту, ранений в ногу стрілом, злетів з коня. До нього підскочив старшина 1-ої сотні, поручник Родзієвський і запропонував свого коня, та командант тільки повторяв: »лапайте мою Юзьку! Але »Юзка« вже сама верталася. Знову підіхав підхорунжий Кірієвський і козак Борсук Микита, які позлазили з коней і взяли під руки свого полковника, аби вивести з бою.

Ворог почав тепер опановувати собою. Відійшовши на певну віддаль, він розпочав страшну стрілянину. Але вже був настільки здеморалізований нападом кінноти, що його стрілянина не робила жадної шкоди.

Під вогнем 15—20 кулеметів і 500 рушниць група з трьох людей з кіньми на повіду пройшла більш як сто кроків і жадному навіть шапки не збили! Уже лишилось недалеко до села, як засвітіли гарматні набої. Стріляла ворожа чотиригарматня батарея залпами.

По першій сальві набої перелетіли і глухо розірвалися за селом. Другий залп і полковника з козаками не стало видно. У всіх козаків завмерло в грудях, але дим розвіявся і три сілуети знову з'явилися. Третій залп і знову все в диму. По ньому вибіг тільки підхорунжий Кірієвський з перебитою рукою, а Борсук мов дурний плентався за ним, бо достав сильну контузію. Полковник Дяченко лишився сам. В цей час москалі почали наступ. Прийшлося відкрити вогонь з кулеметів та рушниць через голову свого команданта.

Спинивши наступ ворога, поодинокі вершники почали вискакувати на допомогу командантові. Але не було ради, бо він вже не міг сісти на коня, одним з гарматних набоїв зовсім перебило йому ногу так, що пята стала спереду, а пальці з заду. І тут усі стали свідками, що навіть з перебитою ногою чоловік може добратися до того місця, де він хоче.

На одній нозі під страшним вогнем, полковник Дяченко дострібав до стодоли. Тільки він опустився на присьбу, як ворожий набій ударив в ту саму стодолу під якою він сидів. Козаки кинулись знову на поміч полковникові, але це коштувало нових двох ранених. Всі якось потратили голови. Всі розпоряджались, всі наказували, а толку жадного.

Нарешті почувся сильний голос раненого команданта аби кулеметчики відбили ворога. Дійсно москалі знову рушили в наступ, але вогонь 4-ох «Люїса» та залпи карабінів примусили його знову

сховатись за залізничний насип. Відбивши атаку, командант полку наказав принести драбину, на яку поклали соломи, покрили буркою і тоді його положили.

Сам без нічиєї помочі він сів на драбину і взявши перебиту ногу обома руками поклав на щаблі. Так рушили до дивізії. Перед відходом Дяченко наказав старшинам і козакам триматися, поки не підійде другий курінь, або наказ від нього про відворот.

Драбину несли на карабінах чотири козаки, а один тримав ногу, котра увесь час спадала, що як видно робило пекельний біль, бо полковник увесь час скреготав зубами, але рівнож і жартував.

Так пройшли три і пів верстви, як показався 2-ий курінь на чолі з сотником Дяченком, братом команданта полку. Весь курінь був певний, що то вже несуть трупа команданта і дуже всі обрадувались, коли довідались що він тільки тяжко ранений.

Діставши наказ іти на допомогу першому куріню, П. курінь гальопом рушив на Болшівці, а драбину з командантом понесли далі.

П. курінь одразу ввязався в бій. Гармати теж підіхали і стали на позицію по шосі. Бій затягнувся. Чорні кілька раз кидались в атаку в кінному шикові, чим примусили ворога спішно відійти по шляху Бурштин—Рогатин. Батерія цільними стрілами десяткувала ворожі ряди.

В 4 години від початку бою прибув з розвідки 3-ий Кінний полк.

Але атакувати в відвороті ворога не було можливим, бо скрізь тягнулися старі окопи і дроти ще з європейської війни.

Біля села Демянова ворог став відступать в безладі, але опутана дротами місцевість звязувала рухи кінноти, яка напирала на ворога.

Під Бурштином, де ворога вже охопила паніка, кулемет під керуванням сотника Самійленка скосив майже всю кольону, яка тікала по горбі. Бій вже тягнувся 9 годин під ряд, не зупиняючись, і тільки по захопленю Бурштина, де ворога атакував 3-ий Кінний полк, бійка стихла, бо настала ніч.

Ворог утік в напрямку Рогатина.

Полонені, котрих було 10 люда (між ними 2 жида), на допиті заявили, що це билась вся 41 піша совітська дивізія в складі 500 чоловік піхоти, 25 кулеметів і 5 гармат.

Ця бійка обійшлась для полку дуже дорого.

Ранені: тяжко полковник Дяченко, козак Борсук Микита і ще три козаки 1-ої і 2-ої сотень. Забитий козак 2-ої сотні, Періг. Коней ранено 6.

О 10-ій год. дивізія вирушила з Бурштина назад і заночувала в селі Бовшів. Коней не розсідлювали. Ранених відвезли до Галича.

В керування полком вступив поручник Броже.

29. VIII рано дивізія вирушила в напрямку Галича, виславши 3-тю сотню »Чорних« для звязку з Київською дивізією в напрямі Нижнева.

30 і 31 VIII. постій в Галичу.

1. IX. Окрема Кінна дивізія вирушила в район сіл Медуха і Дрищів. Ворог повів наступ між цими селами.

Гармата стала на позицію і 2—3 стрілами збила їх вперед. Правіще шляху на Дрищів посланий 3-ий Кінний полк, котрий розсипавшись в лаву виявив ворожу піхоту і завязав стрілянину. Дивізія просувається далі і обходить с. Дрищів з ліва по шляху. Штаб дивізії попереду.

Колиж підіхали не більш, як на 200 кроків до ворожої піхоти, котра відходила по горбі до ліса, вона відкрила вогонь залпами.

Штаб дивізії спустився до села, давши можливість Чорним Запорозжцям проскочити в ліво за гору і таким чином звільнити дорогу для кулеметної ватаги, котра в одній хвилі відкрила вогонь по ворожій лаві з 2-х кулеметів. Одна гармата теж виїхала на позицію і своїми стрілами допомогла збити ворога.

Ворог взяв в ліво і зник в лісі, але за 20 хвилин знов появився в іншому місці лавою в 50 піхоти і 40 кінноти.

Але за браком набоїв дивізія мусіла відступити тим самим шляхом. Гармати мали 12 набоїв, а козаки по 10—15, а тому йти вперед не було жадної можливости. Крім того ще на відтинку Київської дивізії ворог просунувся майже до Єзуполя і позиція вже простяглася височинами по над Дністром.

Кінна дивізія в 3-ій год. дня повернула назад, пройшла с. Медуху, Семиківці і затрималась в селі Водники, що на переправі біля Єзуполя.

За горбками в бік Київської дивізії чути гарматню і кулеметну стрілянину. Заночували в Водниках, залишивши при собі одну гармату, а решту з обозом відіслали до Єзуполя.

Ніч була спокійна. Місяць надавав чарівної краси скелям Дністра, що вкриті чорним лісом. По мості через Дністер цілу ніч проходили відступаючі обози Київської дивізії до Єзуполя.

На горбах маячили постаті вартових козаків. Іноді тишу пронизував гучний стріл, який завмирав десь далеко-далеко в скелях срібного Дністра.

На другий день в с. Водники рано о 9 прибули

до полку гармати з набоями, які отримали на ст. Єзупіль в постачанні, але всі тільки шрапнелі.

В право чути гарматню стрілянину.

В 11-ій год. дня до Штабу дивізії прибув командарм генерал Омелянович-Павленко.

О 3-ій год. дня Кінна дивізія рушила в напрямку Семиківець. Чути було гарматню і кулеметну стрілянину. Шрапнель рвалась із за села Медуха. Очевидно ворог вишукував батарею Запорозької дивізії. Поминули село Семиківці і затрималися під горбками що на захід від села. Командант дивізії поїхав вперед до боевої лінії, яка була в півтора кілометра.

Ворог дав декілька шрапнелів просто по шляху, на котрому стояла дивізія, але з маленьким недолетом. Простоявши годину дивізія рушила, повернувши в ліво польовою дорогою по під горбами на Болшівці, куди раніш був посланий роз'їзд від Чорного полку.

В Болшівцях не було нікого. Полк Чорних Запорозців залишився вартовим в селі, а 2-й і 3-й кінні полки разом з батареєю виїхали на північний бік села і стали фронтом на схід, бо звідтіль показався ворог.

Завязалась гарматня і кулеметна стрілянина.

Після годинного бою все стихло позаяк наступала ніч. Але цілком несподівано з північного боку села ворог почав бити по селу з 2-х гармат скорим вогнем. Луна від розривів була так голосна, що не чути було чоловічого голосу. Але втрат в людях і паніки не було. Козаки спокійно займали свої місця; за чверть години все стихло.

Виявилось, що ворожа піхота при 2-х гарматах йшла по дорозі, що провадить з Бурштина на Болшівці, і довідавшись в Бовшеві, що Болшівці зай-

п'яті українською кіннотою, повернула в ліво і перейшовши Гнилу Липу, почали обстрілювати село.

Після цього ворог відійшов на північний схід. Дивізія заночувала в Болшівцях. Від Чорного полку виставлено дві застави. В ночі ворожі розізди наткнулися на одну з цих застав.

3. IX. ранок був захмарений. Козакам полку роздали 65 шт. шинелів, 40 шт. штанів і 35 шт. френчів, котрі були привезені з обозу I. порядку.

О 7-й год. ранку батарея стала на позицію і обстрілювала виходи з с. Кожани, де засів ворог.

В 12-й год. батарея знялась і стала в Болшівцях.

Вечером були одержані відомости, що село Бовшів, яке лежить в 4—5 кілометрах, зайняв ворог в кількості 1 бригади кінноти в 600 шабель. На ніч виставлено застави від 2-го кінного полку.

4. IX. в 3 год. ранку, коли ще було зовсім темно, ворог навальною масою рушив на росташовання Окремої Кінної дивізії.

По донесенню застав ворог наступав частинно поспішеним, а частинно в кінному ладу, відкривши густий рушничний і кулеметний вогонь.

Після невеликої перестрілки Кінна дивізія, щоби не мати втрат в людях і конях, вийшла з села і пішла по дорозі в с. Тустань.

На роздоріжжю шляхів з с. Тустань на Медуху батарея зупинилась і дала 15 стрілів по Болшівцях. В цей час ворог розпочав наступ на Запорозьську дивізію, яка відбила дві його атаки і примусила відійти на старі позиції. Обом воюючим сторонам в великій мірі допомагали глибокі окопи і дротяні загороди зі старої війни. При таких обставинах кіннота не мала поля діяльності.

Решта дня — відносний спокій. Піхота Запорожської дивізії в мурованих бліндажах.

Вечером з м. Галича біла по Болшівцях польська далекосяжна батарея.

Одержано оголошений по Армії УНР. наказ про бійку Окремої Кінної дивізії 28. серпня, коли дивізія гнала 500 чоловік ворожої піхоти при 25 кулеметах і 5 гарматах в найбільше несприятливих для себе місцевих умовах.

В наказі говорилося, що операція дивізії зроби́ла такий вплив на ворога, що він мусів припинити свої атаки і на 6-ту польську армію.

Висловлювалася подяка цілій дивізії і особливо Чорним Запорожцям, їх командантові, полковникові Дяченкові, тяжко раненому в цьому бою, а також командантові батареї, поручникові Лазарові, який не дивлячись на страшний вогонь артилерії, з відкритої позиції влучними стрілами нищив ворога.

І дійсно командант батареї був чудовим стрільцем і дивитись на його стрілянину було естетичним задоволенням. Витриманий, холоднокровий ні одного стрілу не тратив після пристрілки.

Поручник Лазар був галичанином з вищою освітою.

В цей день вечером о 7-ій год. чотирма стрілами на одлеглість 5—6 верстов збив він ворожу піхоту в кількості 50 чоловік при кулеметах, котра не давала можливості нашій піхоті просуватись вперед.

5. ІХ. стояли також в с. Тустань. Батерія котра стояла під селом, помітила на східніх горбах групу ворога і пустила туди кілька гранат, досить влучно. Але ворог відповів теж досить добре, бо його граната вдарила просто між гарматами, після чого ворог почав бить в право і в ліво по селу.

Батерія переїхала вперед і з нової позиції стала відповідать ворогові, вибивши частину його з окопів.

О 1-ій годині дня батерія знялась з позиції, бо дивізія рушила в ліво по фронту на с. Тенетники. Частину дороги за дивізією йшов назирцем польський броневик, через те, що з ліва могла бути загроза з боку ворожих роз'їздів. До с. Тенетники прибули о 7-й вечора, де й росташувались.

Ранком 6. IX. в 5-ій год. роз'їзд Чорного полку доніс з містечка Букачівці, що це містечко заняте ворогом. З приводу цього дивізія вирушила до села Мартинова, де була переправа через Дністер на поромах. Чорний полк прикривав відступ. Першим переправився 2-ий полк, потім 3-ий полк і на решті Чорні Запорозжці.

Переправа пройшла спокійно. Росташувались тут же в с. Сівка.

З приводу того що поручник Броже, тимчасовий командант полку, подав рапорт про звільнення його з Армії, в керування полком вступив поручник Балицький.

Вечером відбулася нарада командантів полків в Штабі дивізії, де командант дивізії поставив питання: »Ворога на тім боці немає, чи єсть рація сьогодні туди переправляться?« Вирішено було ранком 7. IX. переправитись на лівий беріг Дністра.

Ранком приготувались до переправи. Першим мав іти 2-ий полк, за ним »Чорні«. Наперед було переправлено на той бік 2-ох козаків 2-го полку, котрі несподівано наткнулись на большевика, який з молоком ішов від хати. Козаки його злапали і повели до переправи, у слід їм затріщав кулемет, але його всетаки переправили і доставчили до Штабу дивізії.

Далі розпочалась перестрілка і переправа стала неможливою. Батерія стала на позицію і обстріляла ворога. Передчасним розривом гранати забитий гарматчик козак Кривко а два ранені: Чудов і Коляда. Один кінь забитий, один ранений.

Вечером знову відбулася нарада.

8. IX. в 5-ій год. ранку розпочалась переправа на лівий беріг Дністра. В голові пішов полк Чорних Запорозжців в пішому ладу. Полк переправившись, розсипався в лаву в праворуч і повів наступ на с. Мартинів. Без одного стрілу підійшов до самого села і тільки тут наткнувся на ворожу заставу, котра відкрила стрілянину.

По тривозі більшовики почали вискакувати з хат і вступати в бій. »Чорні« вперто йшли вперед. Кількість ворога була невелика, 50 люда, і скоро була примушена до відвороту в напрямку Бурштина. Тимчасом поромом переправився 3-ий Кінний полк, котрий пішов в право на с. Різдяни, де взяв 37 полонених і один кулемет »Максіма«. Полк Чорних повернув на м. Букачівці, відкіля виясвився підход ворога. Завязалася бійка, в результаті якої полк зайняв м. Букачівці, де і тримався якийсь час. О 4—5-ій год. дня виявився підход великих ворожих сил; піхоти до 700 чоловік. Полк з боєм почав відходити до переправи, куди підійшов і 3-ий Кінний. Переправа пішла спокійно. Втрати полку: бунчужний 3-ої сотні забитий і один козак тієїж сотні ранений.

9. IX. Стояли в с. Сівка. Цілий день дощ. В літнім одязі не можна було ходити. Прийшло завіdomлення, що полк Чорних Запорозжців офіційно переходить до Запорозжської дивізії, а на зміну йому до Окремої Кінної дивізії прибуває полк Кінних Запорозжців.

10. IX. з ранку був спокій. О 1-ій годині дня батарея добре запримітила ворожу лаву, що залягла проти переправи через Дністер і перестрілювалася з заставами. Давши 15 стрілів з одної гармати, примусила її відступити в напрямку села Радивиловичі, залишаючи трьох забитих.

Ворог відходив в кількості 200 люда піхоти по рівній, як долоня місцевості.

Гармати цільними стрілами примушували ворога губити порядок і утікати до с. Радивиловичі, де їх зустріла кулеметним вогнем застава Чорного полку, що стояла на Дністрі.

Ворог в паніці звернув в ліво на північ в лісі біля села Корчова. В цей час польський броневик пішов в напрямку Болшівців, а польська кіннота в кількості 150 шабель увійшла в село Старий Мартинів. З Окремої Кінної дивізії для переслідування ворога був переправлений на другий беріг Дністра 2-ий кінний полк ім. Максима Залізняка. Наслідком цього переслідування, полк захопив 150 полонених і 2 кулемети. Між полоненими баталіоновий командант і два ротних. Між полоненими 10 Українців з Харківщини і Полтавщини, а решта з далекої півночі Вятської, Казанської та інш. губерній.

ПОВОРОТ ЧОРНИХ ЗАПОРОЖЦІВ ДО ЗАПОРОЖСЬКОЇ ДИВІЗІЇ

О 6-ій вечора полк Чорних Запорозжців вишикувався біля Штабу дивізії. Командант дивізії полковник Омелянович-Павленко дякував полкові за службу і бойову працю в складі його дивізії і бажав йому і на далі підтримувать свою бойову славу.

Після цього полк вирушив на зеднання з 1-ою Запорозжською дивізією, залишивши при Кінній ди-

візії тільки свою батарею до того часу, поки мав пі-
дійти на зміну гарматній дивізіон полковника Ал-
мазова. Полком керував поручник Балицький.

Полк вирушив по дорозі, що тягнеться понад
Дністром в напрямку Галича, і затримався в с. За-
луква, передмістю міста Галича, де і заночували.

Цілий день 11. IX. на фронті по Дністру рідка
гарматна і рушнична стрілянина. Погода була пох-
мура, осіння. На другий день до полку прибув по-
ручник Броже і прийняв полк. Як видно, в Штабі
Армії йому не дали звільнення зі служби.

Ранком 12. IX. полк вирушив через Галич до
Єзуполя, куди пересунули цілу Запорозьську диві-
зію. В Галичі застали Поляків, які прибули в той же
день.

Не доїжджаючи до Єзуполя верстов зо дві в полі
на залізничному шляху зустріли поїзд командарма
Омелянвича-Павленка. Командарм остановив полк,
привітав козаків і тут же в полі з вагонів свого по-
тягу видав козакам і старшинам по комплектові
одягу і по парі білизни.

Сам »Дідусь«, як називали козаки командар-
ма, усміхаючись ходив між козацтвом, провадив
розмови і дививсь, як вони переодягувались тут же
в полі в новий одяг.

Коли усі отримали вже одяг, поїзд командарма
рушив далі. Козаки провозжали його гучним »слава«.

Полк рушив далі і росташувався в с. Ганушів-
цях, де змінив 4-ий кінний полк Київської дивізії,
котрий відійшов грузитись в потяг. Вечером одер-
жано відомости, що ціла армія УНР. переїздить че-
рез Бесарабію до Херсонщини і там розпочне опе-
рації проти ворога.

13 IX. в 10 год. ранку ворог розпочав гармат-
ню стрілянину по Єзуполю. О 4 годині по наказу

Штабу дивізії вирушив полк до с. Миловання, куди прибув о 12-ій в ночі. Шлях підчас походу був так несприятливий, що козакам пригадував партизанщину. Вузька доріжка, кущі, болото гальмували рух полку.

14. IX. О 4-й годині ранку був отриманий наказ негайно їхати до Нижнева. В цей день, як видно було з наказу, ціла армія УНР. о 5-ій год. ранку повинна була розпочати загальний наступ. Полк на ризях вирушив до Нижнева, куди прибув о 6 год. ранку. Наступу не було, бо всі частини отримали несвоєчасно накази і через те наступ був відложений до 11-ої год. вечера.

В Нижневі скупчено багато військ: Запорозьська дивізія, 6-та Стрілецька дивізія, Волинська дивізія. Полк Чорних Запорозжців росташувався в долині при вїзді до Нижнева. Ворог з рідка посилав гранати, на що одержував відповідь такуж саму. Настала темна холодна ніч. Навколо зловіща тиша — всі чекали ранку. Між козацтвом тільки балачки про майбутній наступ.

ЗАГАЛЬНИЙ НАСТУП АРМІЇ УНР.

О 4-ій год. ранку 15. IX. розпочався загальний наступ на усьому фронті Української Армії. Армія форсує Дністер в трьох місцях біля Єзуполя, Нижнева і Городенки і починає наступ правим крилом вздовж Дністра, а лівим прямує на Проскурів-Виницю.

Без шуму і стрілу першою перейшла Нижнівський міст Волинська дивізія, а за нею потяглась 6-та Стрілецька дивізія і зайняли позиції під горами, що ланцюгом тягнуться по лівому березі Дністра,

З розсвітом ворог помітив рух українських частин і почав бити з тяжких гармат по переправі. У відповідь обізвалося 6 українських батерій розташованих на правому березі Дністра, які відкрили гураганний вогонь. Ворог в мент затих і почав спішно відходити.

Чорні Запорожці рию проскочили міст і пішли в ліво понад Дністром в напрямку с. Луки, одночасно відрядивши 3-тю сотню в авангард 6-ої дивізії в напрямі м. Монастириська. 4-та сотня пішла на прикриття своєї батерії, яка згідно з наказом йшла при 6-ій дивізії.

Таким чином полк в складі одного куріння під керуванням поручника Броже повів розвідку вліво понад Дністром

До с. Луки полк дійшов без випадків, але в селі він захопив 54 полонених, 51 рушниць і кілька тисяч набоїв.

В селі стали на відпочинок. На ночівку полк перейшов в с. Вичілки. 6-та дивізія ночувала в той час в м. Монастириськах.

Більшість полонених це татари, чуваші, трохи українців з Херсонщини і Чернігівщини. Всі вони були дуже лихо одягнуті і голодні. Були і молоді хлопці між ними. Жалілися, що їх мобілізували і примусово гнали на фронт. За що б'ються, вони не знають.

16. IX. о 9-ій год. ранку полк по наказу Штабу Запорожської дивізії вирушив з с. Вичілки до Монастириськ, де росташувався на одній з вулиць. Коней не розсідували.

Через три години полк разом зі Штабом Запорожської дивізії вирушив по шляху на Бучач. Під вечір затримався на шляху в село Озеряни, що в 7

верствах від Бучача. Тут була вже росташована піхота Запорозької дивізії. Про ворога не чути.

17. IX. о 5-ій годині ранку полк вирушив з Озерян на Бучач. Погода була тепла, ясна. В Бучачі застали обози 6-ої дивізії. Місто ожило. Населення з цікавостю дивилося на вступаючі частини.

Большовики багато залишили своєї агітаційної літератури, друкованої українською мовою.

Не стримуючись в Бучачі полк пішов по шляху на м. Теробовлю, виславши чоловічий і бокові роз'їзди. Але ворога не видно.

В с. Могильники затримались на двогодинний відпочинок. В цей час підійшла піхота 1-ої Запорозької дивізії.

Вирушили далі по шляху на Теробовлю. О годині 6-ій переїхали ріку Серет і росташувалися на ночівку в с. Заславе, що в 2-ох кілометрах від Теробовлі. Ворога не видно, він на цілому фронті Армії панічно відступає і напевно зупиниться тільки за Збручем і дасть опір.

О 6-ій рано на другий день полк вирушив на Скалат через село Іваньки, в якому мав годинний спочинок. Не доїзджаючи міста Грималова, праворуч помітили біля села Елеонорівки куряву. В далековид було видно обоз і кінноту і 4 утікаючих вершників на ближчому пляні в напрямку Грималова.

Зі Штабу дивізії мали відомости, що в Хворосткові Волинська дивізія мала бій з ворогом, котрий тікав на м. Грималів і міг явитися на задах полку. Тому командант полку розсипав полк в лаву і повів в наступ.

Гармати стали на позицію і відкрили вогонь по обозам і кінноті. Але коли підійшли ближче, побачили, що то Волинська дивізія, котра гнала

ворога з Хоросткова. 4 кінних волинців гналося за 4-ма комуністами, з котрих двох піймали »чорні«. Це були агенти Вознесенської Чрезвичайки з Херсонщини, яких тут же розстріляли.

Після цього полк перейшов через містечко Грималів і росташувався на ночівку в селі Глібові, виставивши заставу і розїзди на Скалат.

Одержані були відомости від Окремої Кінної дивізії, що ворог в кількості 1600 шабель має перейти в протинаступ з боку Тернополя. Це було відомо з оперативних ворожих наказів захоплених в Терєбовлі разом зі Штабом 41 совітської дивізії.

Полк на поготові.

ОПЕРАЦІЇ НАД ЗБРУЧЕМ

19. IX. о 4 і пів ранку полк з с. Глібова по наказу Штабу дивізії вирушив на Тарноруду, яка була за Збручем.

Проїжджаючи через Грималів, зустріли там 1 Запорожську бригаду, котра і пішла в авангарді. Посувались вперед з великими затримками О 2-ій год. дня в с. Малі Луки полк перейшов Збруч і пішов на Тарноруду, де став на двогодинний спочинок. В Тарноруді був одержаний наказ зробити налет на станцію Войтівці. Полк вирушив через с. Курники на Войтівці. Ворога не було видно. Під Войтівцями помічено обоз і ворожу піхоту. Це був армійський етал, погружений на підводи, який витягнувся по шосі в напрямку Проскурова.

Полк розсипавсь в лаву і пішов в атаку на обоз. Частина піхоти яка охороняла обоз, була перерубана, а 37 чоловік взято в полон.

В цей час до станції підійшли 4 ворожих потяги, котрі йшли з Волочиск. Кулеметним вогнем

перший ешелон був затриманий, але більшість козаків грабувала здобутий обоз і тому ешелони провалились на Проскурів, одстрілюючись кулеметами.

Після цього зайнято станцію Войтовці, де взяли 4 кулемети і багато рушниць. Пізно ніччу полк вирушив до с. Курники, де заночував. Тут вже стояли частини 1-ої Запорозької дивізії.

Рано о 6-ій год. 20. IX. полк з с. Курники вирушив і зайняв позиції перед залізницею Волочиска - Проскурів. Запорозька дивізія займала фронт в ліво. 2-ий курінь полку вирушив на ст. Войтівці з завданням, зірвати залізничий шлях.

О 8-ій год. Запорозька дивізія повела наступ на Волочиска. В недовзі в напрямку Волочиск розпочалась гарматна і рушнична стрілянина. З боку Волочиськ вилетів ворожий бронепотяг. 2-ий курінь ще не встиг зірвати шляху і тільки успів обстрілять його кулеметним вогнем. Але ворожий броневик у відповідь обстріляв розположення полку з 4 гармат на повному ходу.

Тимчасом Запорозька дивізія була захопила Волочиська, але під натиском ворожого броневика і піхоти залишила їх і стала відходити.

О 3-ій годині дня полк отримав наказ відійти до с. Федерки. Тоді полк знявся з позиції перейшов с. Курники і піднявся в гору по шляху на Тарноруду. В право від полку верстов за пять між Федорками і Немировичами йшов бій. Греміли гармати, рвалась шрапнель.

1-ий совітський полк червоного козацтва в кількості 500 шабель і 100 чоловік піхоти провадили наступ на Запорозьців.

Чорний полк залишивши гармати і кулеметну сотню на шляху, звернув в право і через поле поїхав до Федорок, де тоді стояв штаб Запорозької

дивізії. Прибувши до села, полк став на широкому вигоні, вичікуючи наказу від Штабу дивізії.

Виявилось після інформацій дивізії, що на північному боці Збруча крім Запорожців знаходяться: 6-та Стрілецька дивізія в Скалаті, в резерві, 2-га Волинська дивізія, росташована в Сатанові. З наказу привезеного зі Штабу дивізії, було видно, що Запорожська дивізія і полк Чорних Запорожців повинні були перейти в с. Голохвости, зайнять переправу на Мазурських хуторах і на 21 вересня попровадити з цих місць наступ на Волочиська. Усі гармати дивізії повинні були переправитись в Голохвостах через ріку Збруч і з південного боку допомагати своїм вогнем дивізії захопити Волочиська.

В цілі виконання наказу командант полку поручник Броже, о 9 год. вечора вислав вперед 4 сотню, зайнять переправу на Мазурських хуторах. З цією сотнею пішла і батарея полку.

Пішли вони в ліво від села Федорки в напрямку с. Немиринці. Кольона йшла в слідуючому порядку. Попереду 4 сотня, за нею 2 гармати і кілька возів гарматного табору. Трохи пізніше вирушив і цілий полк.

Розїзд 4 сотні при вході до села Немиринці наткнувся на кількох озброєних селян і козаків, котрі сиділи на колодках і вели розмову.

Коли розїзд спитався їх, якого вони полку, відповіли: 1-го «червоного козацтва».

Розїзд обстріляв їх і утік назад. Червоні утекли в село. В цей мент гармати якраз віхали на край села. Спочатку зупинились в нерішучости, а потім звернули в ліво, переїхали греблю і місток через болото, піднялись в гору і поїхали польовими доріжками до села Голохвости.

В селі Немиринцях ворог підняв тривогу.

В недовзі ворожий кулемет розпочав стрілянину по відступаючих, якому відповів батерійний кулемет.

Але тепер ворог обрушився на полк, який 10—15 хвилин пізніше віхав в с. Немиринці. Він відкрив по ньому сильний кулеметний і рушничний вогонь. Полк рию проскочив греблю, взяв круто в ліво і полями пішов на с. Каменку, залишивши позад себе кулеметну сотню і обоз.

Ворожа піхота з криком «ура» кинулась на обоз. Всі розгубились. 3-та сотня, яка прикривала обоз, теж змішалась.

Але кулемети і обоз раптово повернулись назад і карєром вдарили на село Федорки, а звідтіл на Тарноруду, переслідовані кіннотою ворога. За полком теж гналась кіннота і завдяки тому гармати спокійно прийшли в село Голохвости, а звідтіл на село Камінку. 4-та сотня захопивши переправу на Мазурських хуторах, залишилась там, чекаючи приходу полку.

О 12-ій год. в ночі батерія прибула в с. Камінка. Глуха ніч. Переправи через Збруч і тут немає. Рішили їхати на Тарноруду дорогою, що над Збручем. Всіх морив сон, бо вже четверту добу не спали.

В цей час полк разом з дивізією прийшов до Камінки і відсіля іншим шляхом теж рушив на Тарноруду.

Не доїжджаючи з пів верстви до Тарноруди, при спускові з крутого схилу гори, тому що іздові дрімали, звалилась гармата, яка потягла за собою і коней і людей.

В непроглядній темноті тільки було чуť брязкіт падаючої гармати, та крики людей. Але коли прийнялись її рятувати, то виявилось, що цілі як

коні так і люди. Зламалось тільки дишло та погнулась скринка.

В год. 2-ій батарея прийшла в Тарноруду, де застала полк і цілу дивізію.

21. IX. в Тарноруді з ранку під особистим керуванням команданта дивізії, полковника Гулого почали будувати міст через Збруч. Різали телеграфічні стовпи, зривали дошки з підлоги розбитого будинку. Праця кипіла. До 1-ої год. дня був спокій і тільки в 3-ій год. показали ворожі розїзди, а далі і наступ значних ворожих сил.

Наступало 200-чоловік піхоти і 120 кінноти. Батерія стала на позицію і своїм надзвичайно влучним вогнем затримала наступ і не давала ворожим лавам зробити і кроку вперед.

Ворога затримували до 5-ої год. вечора, коли був готовий міст. Першими переправили обози, гармати і тоді почала відходити до села і піхота Запорозької дивізії.

Полк Чорних запорожців увесь час гуртувався на північному боці м. Тарноруди. Коли ворожа піхота досить близько підійшла до містечка, кіннота під проводом поручника Броже з криком »слава«, пішла в атаку. Замиготіли шабляки, замелькали списи. Ворожа піхота кинулась втікати, але її настигли і почали рубать.

Чоловік 100 було порубано, а 91 попало в полон. В цей час було показалось чол. 100 ворожої кінноти, але вона не посміла кинутись в контра-таку.

Коли полк вертався з своїми трофеями, піхота кричала: »Слава Чорним Запорозжцям«. Полк відійшов до Тарноруди і в год. 8 вечора перейшов Збруч та росташувався в с. Турівка (Галичина).

22. IX. полк стояв в селі. О 5-ій рано батарея

Чорного полку виїхала на позицію до с. Тарноруда. Погода тепла. На фронті рідка гарматня та рушнична стрілянина.

В 11-ій годині дня видно було, як з Волочиськ через с. Немиринці проходили великі ворожі сили. Йшло кінноти шабель 2000 та обозу возів 700; куди вони прямували, невідомо було.

Батерія полку залишилася вартовою на ніч. Міст збудований на Збручі 1-ша Запорожська дивізія запалила.

Над вечером помічено підхід ворожих сил до села Малі Луки. Ніч пройшла напружено. Сподівалися, що ворог задумує продертись на цей бік Збруча.

23. IX. відпочинок. День теплий і соняшний. О 12-ій год. дня прийшов до полку пластунський курінь в 70 багнетів. Вражіння курінь робив дуже гарне. Люди добре одіті і муштру знали. До цього куріння прилучили декілька десятків червоних, заграних в полон 21 вересня.

О 3-ій год. дня усі обози були відправлені до II порядку в с. Остапів. Ворог з села Тарнівки утік. Дивізія почала знову будувать міст через Збруч. Ніч пройшла спокійно.

24. IX. о 7-ій год. ранку вся Запорожська дивізія і полк Чорних вирушили через міст, котрий поставили за ніч на Збручі.

Полк переїхав через Тарноруду і пішов в напрямку с. Немиринець.

Недоходячи з верстви до Немиринець, зустріли ворожу кінноту і обоз, які вступили з полком в рушничну нерестрілку. Але коли батерія Чорних стала на позицію і пустила кілька ґранат, то ворог утік.

Полк зайняв Немиринці і тут відпочивав до

5-ої год. дня, після чого вирушили далі і затримались о 8-ій год. на ночівку в с. Гілетенці.

ЗАХОПЛЕННЯ ПРОСКУРОВА

25. IX. рано о 5-ій год. полк вирушив з села Гілетенці в напрямку Проскурова, пройшовши лівище м. Фельштина на 5 верстов.

По дорозі висланий був од 2-го куріня розізд в право. Видно було по горбах рух частин: Запорожців, 6-ої дивізії та інших.

Через декілька годин розізд привів 21 полонених комуністів. Всі вони роздіті, босі, голодні, бліді і хилі.

Недоходячи до Проскурова верстов 18, в селі Климківцях Запорожська дивізія зєдналась з 6-ою Стрілецькою дивізією. Рушили далі. Ворога не було видно.

О 3-ій год. Запорожська дивізія і полк Чорних наблизились до Проскурова, відкіля неслась гарматня стрілянина.

Пізніще виявилось, що там завязала бійку Окрема Кінна дивізія, але їй не давали ходу чотири ворожі бронепотяги.

Наблизившись до міста на 2 верстви, гармати стали на позиції і відкрили вогонь по бронепотягах.

1-ий курінь полку пішов до ст. Гречан, а другий взяв напрямок на центр міста. Піхота Запорожська, розвернувшись в лави, теж пішла на місто. Увесь час йшов гарматний бій. Ворог відійшов до залізничної станції.

Пластунський курінь Чорних Запорожців, отримавши наказ наступати на станцію, скорим кроком, а навіть бігом кинувся вперед, не дивлячись на те, що ворог відкрив по ньому сильний гарматний во-

гонь. За пів години станція була захоплена. Ворожі бронепотяги поспішно відійшли до Деражні.

Запорожці увійшли до міста, де населення вітало їх цвітами.

Вже пізно, о 8 год. вечора, росташувалися на ночівку в селі Заріче, виставивши роз'їзд і заставу на села Лісові Гринівці і Олешки. Ніч пройшла спокійно.

26. IX. о 6 год. рано згідно, з наказом полк виступив в похід. 1-ий курінь пішов до с. Олешки а 2-ий курінь в село Лісові Гринівці, де і росташувались, несучи охорону лівого крила Армії.

В час прибуття 2-го куріня до Лісових Гриневець в 4-х верствах в селі Пашківці стояв ворожий кінний полк в 140 шабель, який заразже відступив, очевидно довідавшись про наступ «Чорних».

З боку Проскурова цілий час було чути гарматну стрілянину. Погода була соняшна і тепла.

НА СТАРОКОНСТАНТИНІВ

27. IX. з ранку небо було вкрите хмарами, але о 10-ій год. погода різко змінилась на ясну.

О 2-ій год. з Проскурова до Лісових Гриневець приїхав командант полку, поручник Броже, після чого сурмач заграє сідлівку.

За пів години, коли з Олешок прибув 1-ий курінь, полк в повному «своєму» складі вирушив на Староконстантинів, згідно з оперативним наказом. Кінні сотні, кулеметна ватага, батарея і пластунський курінь вирушили довгою колоною і на 9-ту вечора прибули до села Михайловець, що в 15 верствах від Староконстантинова.

Тут заночували. В напрямку Красилова і Кузьмина були вислані роз'їзди, котрі повернулися о 3-ій

год. ночі і донесли, що ворога там немає і по відомостях селян в Староконстантинові Поляки.

28. IX. рано о 7-ій год. мали вирушити далі, але за ніч трапився випадок, який змінив ситуацію.

Козак 2-ої сотні, котрий був в звязку при штабі дивізії, прибув до полку о першій год. в ночі і доніс оперативному адютантові, сот. Бугаріну, що дорогою загубив наказ на 28. IX. Адютант не послав одразу другого гінця до штабу, а залишив це до ранку і тепер в штабі полку усі сиділи і розводили руками що робить!

Для розрішення цієї справи скликали до штабу полку усіх командантів сотень.

Майже усі висловлювались за тим, щоби повернути назад до Проскурова. Але командант батерії, пор. Лазар завважив, що це безглуздя, не виконавши попереднього наказу, навіть незнаючи напевно, хто в Староконстантинові, повернуть назад.

Рішили послати до Староконстантинова в розїзд 5-ту сотню, а до штабу дивізії вислати новий звязок за наказом. Решті полку пересунутись в село Западинці, що й зроблено.

Надійшов вечір, а звязку з Проскурова немає.

О 6-ій год. вечора вислано до Проскурова ще двох козаків.

Ніч ясна і тиха. О 9-ій год. повернулись останні два козаки, котрі донесли, що по відомостях від селян, село Пашківці зайняте ворожою кіннотою в кількості 500 шабель і що ворожі розїзди в 5—6 верстах від с. Западинець.

По цих відомостях можна було рахувати, що Проскурів залишений українськими частинами і полк відрізаний від своїх.

Негайно вислано сильні розїзди на Проскурів

і на Красилів. Виставлено застави. Полк в поготівлю.

Ще о 5-ій год. вечора повернулась 3-та сотня, котра зайняла місто Староконстантинів без бою.

Населення міста дуже щиро вітало козаків і закидало цвітами.

Цьогож вечора до полку прибув звязок від 6-ої польської дивізії, котра зайняла ст. Шепетівку.

29. ІХ. о 5-ій год. ранку прибув розїзд з Красилова і доніс, що там немає нікого. В цей же час заграли сідлівку і збірку, а вже о 6-ій год. полк вирушив по шляху на Проскурів.

Не доходячи на 3 верстви до с. Заруде, зустріли свій звязок, який повертався з Проскурова з донесенням, що штаб лівої групи стоїть в Проскурові, а штаб 1-ої запоріжської дивізії в містечку Межибожі.

Ці відомости усіх дуже врадували.

Полк повертає назад до Западинець, круто бере в право і через Моломалинці рушив до Межибожа.

В селі Волошівці, куди полк прибув о 4-ій з полудня і росташувався для відпочинку, одержав відомости, що ворог в кількості 3 піших полків силою в 1100 багнетів, 2-х кінних полків силою в 500 шабель і 30 кулеметів на тачанках та 10 гармат, гуртується в селі Шурянки, намагаючись вибити Запорожців з Межибожа.

Спочивши пів години полк рию вирушив в наскок на с. Шурянки.

Не доїзджаючи до села 2 верстов, гармати стали на позицію, пластунський курінь пішов в право, забезпечуючи себе річкою Бужок, 2-ий кінний курінь пішов в чоло ворога, а 1-ий курінь на ліве крило.

Як видно, ворог не чекав нападу з цього боку, бо гармати його продовжували стріляти по Межибожі.

Кіннота і піхота вільно підійшли до самого села. Першою відкрила вогонь батарея, після чого полк з криком »слава« кинувся в атаку.

Для ворога це було такою великою несподіванкою, що він одразу змішався. Його обози в страшенній паніці загатили усі головні вулиці села.

Піхота в паніці метушилась поміж возами і розгублено кудись стріляла. Усе тікало, куди очі виділи.

Наслідком цієї атаки полк забрав в полон піхоту, обоз з ріжним майном в 50 повозок і 2 повозки гарматних набоїв.

Переслідуючи ворога, котрий тікав на Летичів, сотник Редька і сотник Андрущенко захопили в полон одну гармату з кіньми і їздовими, кулемет Максима, Люїса, 5 кулеметів Шоша, екіпаж і багато рушниць.

Гармату віддали до батареї Лазора.

На ночівку полк повернув в с. Волошівці.

ЛЕТИЧІВСЬКІ БОІ

30 ІХ. в 3-ій год. дня полк по наказу Штабу дивізії вирушив в напрямку Летичева, куди утік ворог. В год. 11-ій вечора прибули до с. Шедрова на Бузі, що в трьох верствах від Летичева.

Ворог був на Східньому боці річки і попаливши усі мости, виставив застави.

Одразу почалась кулеметна стрілянина з обох сторін і продовжувалася цілу ніч.

Полк росташувався в селі, залишивши обози в полі за селом. В Заставах пластунська сотня.

Ранком о 6-ій год. 1. Х. полк пробував перейти ріку Буг, але невдачно. До самого пізнього вечера рушнична і кулеметна стрілянина не вгавала. Гарматні стріли не стихали цілий день.

Батерія »Чорних« стріляла мало, бо мала всього 100 набоїв і на вечір залишилося 43. Натомість ворог випустив по селу, в котрому був росташований полк, більш, як 350 набоїв.

Вечером о 9-ій годині полк по наказу Штабу дивізії, залишив заставу на переправі і вирушив до села Горбасів, де і став на ночівку.

Страти полку за день: ранений помічник команданта Пластунського куріня, хорунжий Стеценко, — забитий козак Бабій Афон і ранені два козаки.

2. Х. стояли в селі Горбасові. Погода була чудова. В право десь далеко було чути гарматну стрілянину.

О 10. год. ранку були вислані розїзди до Ново-константинова і далі на цілий ряд сіл.

О 1. год. пополудні по наказу Штабу дивізії полк в повному складі вирушив до с. Тернівки, на котре провадив ворог наступ із с. Снитівка. Полк і пластунський курінь увійшли до села, а батерія стала на відкриту позицію на південному боці села.

На південно-східних горбах, що за селом, покритих густим лісом, мерехтіли ворожї лави і тачанки з кулеметами.

Гармата не гаючись відкрила по горбах вогонь гранатами французького зразку, котрі так добре рвались, що ворог мусів залишити горбки і податись назад.

В цей час наша піхота (2 пластунська сотня) пішла лавою до горбів.

Натомість уся кіннота «Чорних» просунулася балкою, що йде від села по під лісом і виходить на горбки де був ворог, різю вискочила на горби, блискавково розвернулася в лаву і з криком «слава» кинулася в атаку на ворога.

Ворог спочатку намагався відбити атаку сильним кулеметним вогнем, але натиск кінноти був так навальний, що він не витримав і почав тікати.

Наслідком цього захопили чорні Запорожці полоненими 2-ох ротних командантів, 200 красноармейців і багато рушниць. Забитих і ранених в них 60 люда.

Після цього бою полк повернувся ночувати до села Тернівки, а батарея до села Рудки.

3. X. ранком було зимно і хмарно, але пізніше прояснилося. На фронті була рідка гарматна і рушнична стрілянина. Полк відпочивав. О 4-ій годині по наказу полк з пластунським курінем і 1-ою Запорожською бригадою вирушив з с. Тернівка в наступ на місто Летичів по шляху на схід, а потім звернули в ліво на передмістє Залетичівку.

Коли за першою колоною війська рушила 2-га Запорожська бригада, то з лісу, що на схід від повороту дороги, показала в великій кількості ворожа піхота, котра повела наступ в напрямку села Тернівка, очевидно, з заміром захопити переправу на річці Вовк і таким чином відрізати усі частини, які пішли на Летичів.

Але в цей час батарея Чорного полку переїхала по містку річку Вовк і стала на позицію на схід від с. Тернівка.

Ворог кинувся в атаку, маючи на своєму лівому крилі до 50 шабель кінноти.

В цей час під Летичевом ішов бій. Ворог давав жорсткий опір, але до 7-ої години вечера мусів віддати місто Летичів і відійшов на село Вербка. Темрява припинила переслідування ворога. Полк заночував в передм. Залетичівці з пластунським курінем. Батерія в селі Тернівці.

В ночі застава зловила одного красноармійця, котрий їхав до тієї групи військ, яка вчора билася під Летичевом, і віз їй наказ, дальше не відходить, а чекати наказу.

Над ранком 4. X. розїзд «Чорних» зламав трох ворожий їздців, котрі теж везли писаний наказ.

Наказ був слідуючого змісту:

»Сьогодні ранком, щоб там не було, попровадити наступ, забрати місто Летичів і возстановить старі позиції, Сили ворога: 600 шабель кінноти, 2000 піхоти«.

Штаб дивізії перехопивши в свої руки такий ворожий наказ, не встиг зробити відповідних розпоряджень, як ворог розпочав наступ.

В першу чергу розпочалась велика гарматня канонада з боку ворога.

Батерії Запорожців не відповідали, бо їй не вшлі стати на позицію.

Після гарматньої підготовки показалаь велика кількість ворожої піхоти і 300 шабель бригада Котовського. Крім того ворог значними силами лівим крилом старався знову відрізати Запорожців від переправи через річку.

Коли частини дивізії почали відходити і залишили Летичів, батерія «чорних» відкрила вогонь з 4 гармат, чим примусила ворожу піхоту утікати з передмістя Залетичівка.

Натомість дивізійні батерії Лощенка і Алмазова мовчали. Відворот провадивсь далі, бо на правому

крилі ворог напивав добре, а жадна наша батарея не била в той бік.

Піхота відходила в повному порядку. Батерія знялась з позиції тоді, коли вже вся піхота перейшла на лівий беріг річки Вовк.

Полк »Чорних« перейшов першим переправу і зайняв позицію в праворуч.

Останньою перейшла 2-га сотня пластунського куреня, котра зразу тутже розвернулася в лаву і не дала ворогови змоги пробратись на лівий беріг річки.

Тим часом батарея карером приїхала до ліса, що на захід від села Рудні, де стала на позицію одна гармата і обстріляла ворожу кінноту, котра підходила колоною до с. Тарнівка.

Ворог поза річку Вовк не посунувся. Полк до самого вечера стояв в лісі, а на ніч відійшов до с. Росоха, де і заночував. Батерія і пластунський курінь стали в селі Лисогорка.

5. X. полк росташувався в селі Росоха. Батерія о 7-ій год. ранку виїхала з села Лисогорки і стала на позицію на північний захід від с. Рудня, маючи своїм завданням обстрілювати ворожі домінуючі висоти в центрі фронту Запорожської дивізії.

Гостро відчувався брак гарматних і рушничних набоїв і з цього приводу ціла дивізія не могла вести наступу. Провіянту і фуражу теж не було. Ніч застала усіх на тих самих місцях.

6. X. ранком були вислані розїзди на лівий беріг ріки Бугу. На фронті цілий день спокій за винятком рідкої рушничної і кулеметної стрілянини. Ворог займав домінуючі висоти по над фронтом Запорожців. Цієї ночі ворог був зірвав міст, що провадив на Летичів. Цілий день в бік Деражні чути було велику гарматну стрілянину.

7. Х. як в усі попередні дні було ясно і тепло. Всі частини стояли на тих самих місцях. Батерія полку стояла під с. Горбасів на правому березі ріки Буг.

О 12-ій год. дня ворог обстрілював гарматним вогнем (гранатами) села Рудня, Заволоки і Горбасів. Випустив до 70 набоїв. Під вечір спокій. О 9-ій год. вечера ворог знову розпочав обстріл с. Рудня.

8. Х. почав панувати голод серед запорозьких частин, бо постачання нічого не давало. 4—5 день стояли на одному місці і селянин не мав змоги прогудувати по 8 козаків (в кожній хаті).

Цілий день спокій. Вечером о 6-ій годині батерія випустила кілька стрілів по горбах, на яких був ворог. В цей час до обсерваційного пункту підїхав командант полку, полковник Дяченко, який саме оце повернувся з шпиталю. Він їхав до Штабу дивізії по широкій дорозі, котра провадить на місто Летичів.

Його провозжали адютант полку, сотник Дяченко і кілька ординарців.

Полковник Дяченко зупинився біля обсерваційного пункту, де його вітав з приїздом командант батерії, поручник Лазар, і молодші старшини батерії. Полковник щиро дякував їм за службу і прохав передати теж подяку і козакам.

Вигляд він мав цілком здоровий, тримав себе по старому весело і певно, чого не можна було сподіватись після такого тяжкого поранення.

Пристрасть його до стріляння з гармат виявилась і тут. Помітивши на ворожому боці вогнище (комуна видно грїлась), полковник весело гукнув: »А ну з гармат, та скоріще, хлопці! В мить команда передається на батерію і дві гармати гукнули з далекого укриття — розрив гранат і вогнища немає!

Полковник задоволений поїхав далі.

9. X. з ранку був мороз. Завдяки тому, що в Росохах через брак фуражу і продуктів не можливо було стояти, штаб полку просив дивізію перевести його до села Лисогорки, але в цьому відмовили.

10. X. о першій год. ночі вся дивізія залишивши на переправах один піший курінь і технічну частину, вирушила до села Сусловець, де по наказу повинні були о 4 год. ранку розпочати бій з метою форсування ріки Бугу і захоплення Летичівського району.

Рух розпочався в призначений час, але він провадився дуже помалу. Через кожних 50 кроків ставали і уперто стояли. Холод, усі померзли.

Коли виїхали з села Горбасів, що по лівому боці ріки Буга, то схід добре вже почервонів, а коли прибули до села Сусловець і зайняли позиції, то була вже год. 10 ранку. Ранок хмарний.

Полк і пластунський курінь залишились в резерві. Батерія стала на позицію.

Форсувати переправу мали 1-ша і 2-га запорозькі піші бригади. На правому боці ріки Буга була ворожа застава, котра займала садок, що прилягав до села з лівого боку.

З обсерваційного пункту, котрий був на високому березі і не більш, як на чверть верстви від ворога досить добре було видно, як красноармійці залягли в ямках, метушились і носили соломку до своїх місць. Як видно готовились до зустрічі ворога.

Батерія розпочала пристрілку, спершу з одної гармати, а потім з двох на удар (французькі гранати). Випущено до 150 набоїв. Чорний дим заслав садок і село.

Бідні комунари не знали куди дітись.

Нарешті піднявшись з своїх ямок, що сили уті-

кли в право до хат, але й там клялись гранати чудовим вахлярем.

Мосту немає, єсть тільки брід, але його ворог перепутав ріжними кілочками дротом і розкосами.

Бій продовжувався до 5-ої год. вечора. За цей час підоспіли з села Антонівка 2 ворожі гармати, котрі видно були розлючені, бо кляли шрапнелі і гранати навіть по окремих наших козаках, які показувались далеко в полі по горбах.

Форсування не вдалось.

Над вечір 2 гармати і 1-ша сотня пластунів знялись з позиції і перейшли до села Чапля. В с. Суслівцях залишилися 2-га сотня пластунів і 2 гармати, які мали там бути до 9—10 год. вечора, а потім теж перейти до с. Чапля.

Кінний полк відійшов до села Іволинці.

11. X. в 5-ій год. пополудні до Штабу пластунського куріня прибув звязок від польської ударної групи, котра підійшла до Ново-Константинова в складі 2500 кінноти, 4000 піхоти, 4 аеропляни і 4 батерії шестигарматного складу з метою, забрати в цей день Ново-Константинів, переночувать в ньому, а потім рушить на м. Хмельник і понад залізницею вийти до Жмеринки. Таким чином вони мали допомогти Армії УНР сфорсувати ріку Буг і рушити вперед, а також паралізувати ворожі жорстокі атаки на відтинку 6-тої стрілецької дивізії. Там уже розпочався бій. Горіли села, що по Бугу. Большевики своїми запальними набоями запалили їх. Дим хмарою закрив частину неба. Але Полякам в цей день не вдалося сфорсувати Буга. Пізно бійка стихла.

12. X. з ранку на фронті була жвава гарматня і рушнична стрілянина.

В 1-ій годині виявився наступ ворога, який, ви-

користовуючи те, що запорожські частини були відтягнуті від річки в села на віддаль 4—5 верстов, сфорсував ріку Буг в селах Щедрова, Сусловці, Попівці і почав посуватись з с. Сусловець і Щедрова в напрямку села Чапля, де були росташовані пластунський курінь і батарея.

Спершу ворог тільки назирав за селами, маючи перестрілку з запорожськими і польськими розіздами, але під вечір о 4-ій год. ворожий відділ, що йшов з Щедрова, став посуватись вперед. Для ліквідації цього наступу були кинуті Чорні Запорожці з с. Іволинці, але полк не встиг підійти до загроженого місця і нашим гарматним вогнем був примушений в паніці тікати за Буг, добре викупавшись в осінній воді.

Полк пішов далі на Сусловці, Копитинці, де захопив 150 полонених, що в паніці не встигли перейти Бугу.

Полк і пластунський курінь в с. Копитинці в брід перейшли річку і переслідували ворога.

Вечером полк повернувся назад і заночував в с. Сусловці. В цій бійці був ранений сотник 1-ої сотні Неживий.

13. X. О 2-ій годині дня полк відійшов на стоянку до с. Іволинці. Пластунський курінь перейшов на своє старе місце в с. Чапля.

Над вечір рознеслась чутка, що Поляки відійшли від Ново-Константинова під напором великих ворожих сил. Крім того ми почули, що Поляки закрючують з комуною мир.

Дійсно Поляки відійшли і стали позад українських частин. Але ворог далі Ново-Константинова не пішов.

14. X. цілий день був спокій.

15. X Рано о 5-ій годині полк »Чорних« в пов-

ному складі по наказу Штабу дивізії вирушив до с. Рудня. В цей день мав розпочатися наступ.

Вночі біля села Чапля стояла польська кіннота силою в 1500 шабель, котра повинна була теж розпочати наступ і форсувати Буг в Сусловцях і Попівцях.

Батерія Чорного полку стала на позицію на правому березі річки під с. Горбасів, а полк з пластунським курінем долиною, що йде на схід до с. Рудня, дійшов до села і росташувався в закритому місці, як резерва дивізії.

Наперед пішли 1-а і 2-га бригади, котрі перейшли річку по мосту і піднялись на горби (висот. 72).

Ворог весь час бив з двох гармат.

З розвитком наступу батерія посувалась вперед. 2 гармати стали на північно-західній боці села Рудня і своїми цільними стрілами збили ворожу батерією, котра знялась і карером утікла. Пізніше виявилось, що цими стрілами були одразу забиті ворожий обсерватор і кінь.

В 11-ій год. полк і пластуни перейшли через річку Вовк біля с. Тарнівка і пішли на Летичів. Останні дві гармати полку переправившись через цю річку, затримались в селі Тарнівка, чекаючи дальших розпоряджень.

О 3-ій год. гармати вирушили до с. Козачки, де своїм вогнем допомогли 2-ій запорожській бригаді збить ворога і відогнать його за горбки до села Вареньки.

В цей час ішла бійка за Летичів, де Чорні Запорожці відиграли знову значну роль. Зайшовши з права лісами на зади ворога, нарobili в його етапі паніки, чим примусили його відійти, і захопили 6 коней, тачанку з кулеметом Максима, 27 полонених і комісарський екіпаж.

Втрати полку за день — тяжко ранений козак 3-ої сотні.

Полк і пластуни залишилися в м. Летичеві батарея в с. Рудні.

16. X. ранком о 6-ій годині батарея з с. Рудні вирушила через с. Тарнівку до с. Козачок, де стояла 2-га бригада. В цей час під Летичевом розпочалась бійка. Трищали рушниці і кулемети греміли гармати. 1-ша бригада пішла в наступ. 2-га бригада, не дійшовши до с. Войтовець 3 верстви, зупинилась на горбах і не знала, що їй робить, бо не було завчасу висвітлено положення з ліва на фронті під Летичевом. А там варилось як в пеклі.

Поляки вже другий день тримали себе пасивно. Ворог користаючи з цього, стягнув проти Летичева великі сили і пішов в контрнаступ, підсилений 4 гарматами.

Не дивлячись на те, що ворога було 3—4 рази більше, Запорожці кидались з одного боку на другий, відбиваючи атаки ворога, але коли ворожа лава з'явилась на правому крилі і почала його обходити, Запорожці залишили Летичів і перейшли через міст, котрий був збудований за ніч на ріці Вовк.

2-га бригада, яка з батареєю в цей час стояла під Войнилівцями, своєчасно не ліквідувала ворожого охвату правого крила, з причини зле наладженого зв'язку.

Полк, пластуни і батарея стали в с. Горбасів, на лівому боці Буга.

17. X. о 6-ій год. ранку ворог в кількості 500 люда піхоти при 4-х гарматах повів наступ на переправу, що під с. Тарнівка. Він прямував з Летичева через висоту »72«. Через те, що обсерватор батареї »Чорних« був виставлений за пізно, ворог спо-

кійно пройшов бугром, не дивлячись на те, що уявляв собою добру гарматню ціль.

Але на переправі наші зустріли його сильним кулеметним вогнем і пізніше гарматним, і він мусів з втратами відійти до села Тарнівка.

Цілий день ворог маячів на східніх височинах від села Тарнівка.

О 2-ій год. дня батарея »Чорних« надумалась розбить жидівську синагогу в м. Летичеві, де у вікні стояв ворожий кулемет і не дав з могили козакам підходити до села Заволоки. Але з випущених 23 набойів, тільки 2 розірвалося.

О 4-ій год. полк одержав наказ Штабу дивізії щоб разом з батареєю негайно вирушити на позицію до села Рудня, де мав розпочати наступ разом з частинами дивізії.

Але спротиву ворог не виявляв і без бійки відійшов до с. Варинька і с. Козачки. О 8-ій год. ввечора пішов великий дощ. На ніч полк відійшов в с. Горбасів, батарея в с. Рудня.

Цілу ніч падав дощ.

18. X. о 6-ій год. ранку розпочався загальний наступ Запорозжців з м. Летичева і с. Тарнівка на с. Козачки, Варинька, Войтівці.

Праворуч йшла 2-га бригада з батареєю Чорних. Лівіше 1-ша бригада і полк »Чорних« з пластунами.

Коли розпочалася битва полк залишився в резерві.

Ворог скупчив усі свої сили проти 2-ої бригади. Густі лави до 500 люда піхоти при 2-х гарматах були на цьому відтинку.

Зразу ворог дав сильний опір, але після вогню запорозжської батареї в паніці відступив. Стріли були так влучні, що ворог не знав, де подітись. Гранат

ти паморочили йому розум. Його батарея не пустивши ні одного стрілу, тікала що сили.

Тим часом полк »Чорних« був підтягнутий з резерви і підходив до Войтовець, котрі ворог залишив після невеликої рупничної стрілянини. Тут одержали відомости, що ворог гуртується в с. Багринівцях.

Вже добре смеркало, коли полк вирушив до Багриновець. Підійшовши до села, кінні сотні згуртувались за горбом під лісом, виславши вперед розвідку. Розвідка донесла, що ворог немає застав і що в селі багато обозу і до 1500 піхоти. Ці відомости подали зустрічні селяне. Після цього вислано пластунський курінь, котрий лавою оден за другим увійшов в село і тихо без гамору став ловити усіх стрічних червоноармейців.

Козаки заходили в хати і витягали росташованих там комунарів.

Так дійшли до хати їхнього команданта. Подивившись до вікон, що робиться в хаті, козаки рушили до дверей.

В цей час з хати виходив комісар.

Його одразу схопили за руки, але він не зрозумів, в чому річ, і очевидячки гадав, що це красноармійці хочуть з ним розправитися.

— »Товаріщі, за что? Я же верой і правдой служіл вам«! крикнув він.

Почувши рух в сінях, вискочив командант з револьвером в руках, але козаки дали стріл з рушниц і він упав.

Як по сигналу, пластуни відкрили кулеметний і рупничний вогонь по селу.

Крик »слава«! затряс повітрям.

Чорні Запорожці влетіли в село і почали рубать

утікаючого ворога. В страшній паніці ворог розбігся по городах, залишаючи велику здобич.

Захоплено крім полонених обоз в 100 возів з різним провіантом, гурт худоби і инше майно.

Втрати полку — 2 козаки забиті і один ранений.

ЗАВІШЕННЯ ЗБРОЇ

По цілому українсько-польському фронті від Дністра до Німану завішення зброї від 12 год. ночі з 18 на 19. X. З ранку ворог прислав делегацію до Штабу дивізії з метою установити неутральну зону. Головою делегації був якийсь Прокопійчук. В Штабі відповіли, що на це не мають ніяких інструкцій. Делегація відіхала з нічим. На фронті спокій, ні одного стрілу. Погода ясна, сонячна, ранком приморозки.

20. X. в 6-ій год. ранку полк Чорних Запорожців пересунувсь в село Голенище, де і росташувався. Батерія теж тут. О 12. год. дня до Штабу полку приїхали три красноармійці, котрі возили якийсь пакт до Штабу дивізії, а тепер, їдучи через росташування полку, просили їх провести.

Одіті вони були погано і, як оповідали, їм для цього випадку дали кращий одяг. Козаки на перебіг ввели з ними балачки. Які тільки питання не задавались! В решті цих послів нагодували обідом і відправили до своїх. День пройшов спокійно.

Завішення зброї установлено до 5. XI. 21. X. без змін.

22. X. в день в бік ворога було чути рідкі гарматні стріли. То повстанці давали про себе чути і даремне вичікували наближення українського фронту.

Пластунський курінь провадив навчання в полі за селом.

Стан полку: 73 старшин і 623 козаків, але на позиції всього 314, а між ними старшин не більше як 25. Решта десь в тилу при обозі 2-го порядку. Кілька разів Штаб Армії давав накази щоб при обозах не було зайвого люду і навіть був призначений Командант Тилу, але з цим злом було трудно боротись.

Кінні сотні ще 21. X. розїхалися на мобілізацію в Староконстантинівський повіт. Залишилися тільки пластуни та батарея.

23. X. одержано відомости, що в літинському повіті, частину котрого займав ворог, вибухло повстання. Повстало 13 сіл. Ворог жорстоко з ними розправився, — попалив цілі есла, розстріляв десятки людей. З боєм слухали козаки гарматніх стрілів, що неслись з запілля ворога.

О 5. год. вечора до полку прибув полковник Дяченко. Наслідки від поранення досить тяжкі. Ліва нога трохи коротша від правої. Ходив він, спіраючись на палицю.

Перемиря тягнулося до 12. листопада 1920 року. За цей час відбулась мобілізація на звільнених повітах Подільської і Волинської губернії.

Полк значно поповнився мобілізацією. На 12. листопада склад людей був слідуєчий: старшин 76, козаків 1130. За цей час люди відпочили і набрались сил.

ОСТАННІ БОЇ В ПОЛКУ ЧОРНИХ ЗАПОРОЖЦІВ

11. і 12. листопада полк стояв в селі Клоптівці. Козацтво раз у раз зверталось до старшин з запитанням: »Чи скоро вирушимо і підемо в наступ«? Одержавши відповідь »скоро«, завзято поправляли свої штики і пішли готуватись в дорогу.

Коли тут в повітрі рознісся звук сурми. Це грали сідлівку. Козацтво кинулось сідлати коней.

Зеднавшись з підоспівшими пластунами під марш полкової оркестри, полк вирушив в напрямку сіл. Овсяники і Дубове.

Довгим і товстим шнуром тягнувся полк по дорозі. Попереду їхав на бурому коні полковник Дяченко Петро, за ним старшини штабу, а далі кінні сотні, пластуни і батарея.

У всіх обличчя веселі, в очах горіла завзятість. Гра сурмачів навівала на душу якусь солодку тугу.

Пройшли село Овсяники і наближались до села Дубова, куди доносились вже гарматні вибухи. Це частини Запорозької дивізії бились з ворогом.

Вечером, коли стало темно, вїхали в с. Петренів. Тут був виділений другий курінь і рушив вперед по дорозі на Курилівці. Курінь їхав на рисях, маючи попереду розвід.

Цей розїзд з 8 козаків заскочивши в село Курилівці, був оточений більшовиками і тільки завдяки зарадливості одного козака розїздові удалося вирватися з рук більшовиків. У цього козака комуністи схопили за повід коня, але він прикладом рушниць збив цих більшовиків і рванув через їх ряди в поле, а за ним і весь розїзд.

Більшовики у слід їм відкрили кулеметну і рушничну стрілянину.

В цей мент курінь розсипався в лаву і з криком »слава«! кинувся в наступ. Але темнота, незнайома місцевість і невідома кількість ворога примусила курінь, острілюючись, відступить.

Затрималися в селі Петренів, готуючись на рано в наступ на Курилівці.

Ранком 13. листопада розляглися різкі свистки. Це збиралася в бій 2-га пластунська сотня.

Вийшли в поле, розсипалися в лаву і повели наступ на Курилівці. Не було в них багнетів на рушницях і бракувало набоїв, але в бій пішли хоробро. Їм помагали гармати, ставши з краю села Петренів.

Кіннота теж рушила на крилах і в вязалася в бій. Резерв з кінноти і піхоти стояв в селі Петренях і нетерпеливо вичікував наказу.

А тим часом лава йшла все вперед і вперед.

Большовики відкрили стрілянину по наступаючих і по цілому фронту заклекотіло, як в кітлі.

Раптом пластуни піднялись і з криком «слава!» побігли до села. Та в цей мент у всіх вийшли набої. Ворожа піхота вже кидала рушниці, коли раптом показалася ворожа кіннота і пішла в атаку на пластунів з голими шаблями. Настав для пластунів критичний мент, бо не було чим відбити атаки. Багнетів не мали, а набої усі вистріляні. Але на щастя в цей мент підоспіла резерва кінноти, яка з криком «слава!» кинулась в контратаку.

Завдячи цьому піхота успіла відійти, втративши одного забитим та 13 раненими.

Ворог контр-атаку прийняв і завязалася рукопашня битва. Але перевага в кількості була на боці ворога і резерва кінноти з боєм мусіла відступити.

По наказу полк відійшов в груповий резерв в містечко Буцни.

14. XI. в 3-ій год. дня ховали козака Калашнікова, забитого в останніх боях.

15. XI. день пройшов спокійно. О 6-ій вечора піднялась тривога з приводу того, що донеслася рушнична і кулеметна стрілянина.

Виславши розізди, полк зібрався і рушив на звуки цієї стрілянини. Виявилось, що ворог наступав на піхоту, яка відходила на Буцни і задержав-

щись в 2-0 верствах від містечка, зупинила наступаючого ворога.

В цей час прибув гонець зі Штабу з наказом, щоби полк Чорних Запорозжців пішов на зеднання з козакою дивізією Осавула Яковлева. Полк, не гаючись, вирушив.

Дивізія Яковлева, це бувші частини Деникинських військ, які попали до Польщі і були інтерновані. Пізніше, коли була підписана угода між Українським Урядом і Російським Комітетом, дивізія вирушила на злуку з українськими військами і служила яко автономна російська частина.

16. XI. полк зеднався з дивізією Яковлева. Ціла дивізія мала завданням прорвати ворожий фронт і вдарить на тили ворога в районі с. Стара Гута.

Передові частини підійшли до Старої Гути, розсипались в лаву і завязали з ворогом бій. Полк Чорних виставив на позицію свої гармати, які були наведені на залізницю, що йшла з Комарівки на Деражню. На цій лінії ждали ворожого бронепотяга.

Нарешті прийшла черга і на Чорний полк, який на рисях проскочив залізницю, розсипався в лаву і повів наступ на ворога.

Фронт був прорваний, але ворог ще не здавався. Виставивши три гармати він відкрив вогонь по Чорних, крім того з тилу появился бронепотяг.

Бронепотяг всю силу свого огня скерував на дві гармати Чорних, які стояли на відкритій позиції. Почалась між бронепотягом і гарматами боротьба не на життя, а на смерть. Гураганний вогонь ворога примусив одну гармату знятись з позиції, а від другої відогнав прислугу і коней. При гарматі залишилося тільки двоє людей: це хорунжий Головка і ройовий Голембовський.

Не дивлячись на те, що навколо рвались гранати і шрапнелі і свистіли оскалки, вони продовжували змагатись з ворожим бронепотягом. І от один з удачних набоїв попав просто в бронепотяг, а другий розігнав прислугу цього бронепотяга.

Бронепотяг був взятий завдяки великій хоробрості цих двох лицарів.

Він називався «Красноармеец» і над ним розвівався червоний прапор.

На бронепотягу було шість гармат, 16 кулеметів і багацько набоїв.

Ворог був розбитий. Полк Чорних захопивши полонених, пішов у місто Деражню, де була призначена збірка усієї дивізії.

До Деражні полк прийшов о 7-ій год. вечора і росташувався на ніч.

ДРУГИЙ ВІДВОРОТ ЗА ЗБРУЧ Й ІНТЕРНУВАННЯ В ПОЛЬЦІ

17. XI. не маючи жадного звязку з Армією, полк примушений був посуватись в напрямку сел Шпиченці, Копачів. Ціла Армія була в відвороті і перегруповувалася.

В Шпиченцях полк зупинився на віддих, але ворожі розїзди не давали спокою і полк вирушив до села Копачева, де став на ніч.

18. XI. ранком вирушили на Проскурів разом з Окремою козакою дивізією Яковліва. По дорозі довідались, що в Проскурові большевицька кіннота Байвола. Дивізія розбилась по полкам і повела наступ на Проскурів. Чорний полк пішов полями, оминаючи села, на Проскурів. Ранок був страшно мрачний, так, що трицять кроків нічого не було видно.

В дорозі довідалися, що ворожа кіннота почувши про наступ кінноти Чорних і Козачої дивізії, побоялась прийняти удар і очистила їм шлях цебто звільнила Проскурів і відійшла в ліво по фронті.

По прибуттю до Проскурова застали там частини Запорозької дивізії. Після недовгого відпочинку полк рушив далі і зупинився на ніч в селі Грузівці.

19. XI. в 6-ій год. ранку вирушили в напрямку Чорного Острова, перейшли його і зупинилися в селі Зеленім, куди доносились гарматні вибухи.

20. листопада ранком полк вирушив з села Зеленого в напрямку Волочиск. При виході з села вправо в долині почувалась рушнична стрілянина. Вислані розїзди донесли, що то наступає ворожа кіннота, котра вже була в пів верстви від полку.

Тоді полк рушив на рисях для зеднання з Армією, яка в трьох верствах билася з ворогом.

Зеднавшись з 1-ю Запорозьською дивізією, полк перейшов в контр-наступ, спинив наступаючого ворога і потім тихим кроком рушив на Волочиска.

Наближався Збруч, цей Рубікон Української Державности.

Сумно і тяжко було покидати рідну землю, орошену кровю славних козаків, і йти до сусідів, котрі ще в минулому році мало не поморили з голоду в таборах багатьох учасників цього нового відступу.

Волочиска... Збруч... Галичина... На очах в козаків набігають сльози. Поморені коні спотикаються на мерзлій землі. Минули місто і спустились до річки.

Міст. Крита покрила Збруч. Тупотіння коней по мосту відбивалось в грудях. Переїхали, кожний кинув прощальний погляд на той бік.

Поляки стояли і байдуже дивилися на ту драму, яка була в кожній постаті, в кожнім рухові.

Коли розляглася стрілянина біля мосту козацтво навіть не цікавиться, що то за стрілянина, а понуро тихим кроком посувається вперед. Прийшли відомости, що большевики відрізали обози Чорного полку, які їхали з заду. Та це було байдуже для кожного, найдорожче втрачено, а обози...

Ніч опустилась на землю. Полк по шості виходив із Підволочиск, звернув трохи в ліво і тут здавав зброю...

Кожний козак покривши поцілунком рушницю, не дивлячись, кидав її в той бік, де стояли польські приємники, утираючи рукою сльозу, що мимоволі набігала на очі.

Здавши рушниці, полк рушив далі і зупинився серед поля. Піднявся страшенний вітер. Козацтво стояло юрбою і ждало наказу. Мороз міцнішав. Під ранок росташувались в сусідньому селі.

21, 22, 23 і 24 листопада пройшли в дорозі до Старого Скалату. Невияснене становище полку народжувало багато балачок.

Перебуваючи при козачій дивізії Яковлєва, полк був зовсім одрізаний від решти Армії.

Одні казали, що полк має стати разом з дивізією на кордоні, другі що поїде в табори, але ці чутки не мали одначе жадних підстав. В Старому Скалаті стояли до 28. XI. В цей день полк перейшов до села Чернилів Руський. Тут був росташований полк Мазепинців і це була перша стріча з частинами Армії по переході Збруча.

В цьому селі стояли до 9. грудня.

9. XII. перейшли в село Малі Ходачки.

13. XII. полк перейшов в село Шляхтинці і тут

розігрався остатній акт в життю полку бо відібрали козакам те, що для них було найдорожче, а саме вірних друзів коней, які розділяли усі їхні невігоди й труди під час тяжкої боротьби, які не раз виносили кожного із рук неминучої смерті, які на протязі трьохрічної війни не раз були поранені ворожими кулями.

І цих коней відібрали. Кожний козак наче сиротою залишився.

Драматичні сцени розгивалися під час здачі коней. Одні цілували коней, пращаючись з ними. Інші кусали собі губи, аби здержати сльози на очах. Інші одвертались або передавали кому небудь повід, аби не бачити, як перейде його кінь до рук чужинця.

В недовзі полк повним своїм складом виїхав до табору полонених в Пикуличах під Перемишлем. Почалися довгі роки інтернування, а пізніше еміграції.

За період своєї діяльності в складі регулярної Армії с. т. від 6. травня по 20. листопада 1920 р. кінний полк Чорних Запорозжців, так само як і на партизанщині проявив максимум бойової праці в найбільше надзвичайних обставинах, ще раз підкреслюючи, славними перемогами над ворогом свою бойову вартість, патріотичність, хоробрість і військовий досвід своїх старшин та козаків.

Велику ролю тут відограло і значіння традиції, яка спожувала цю різнородню масу людей в одну компактну цілість.

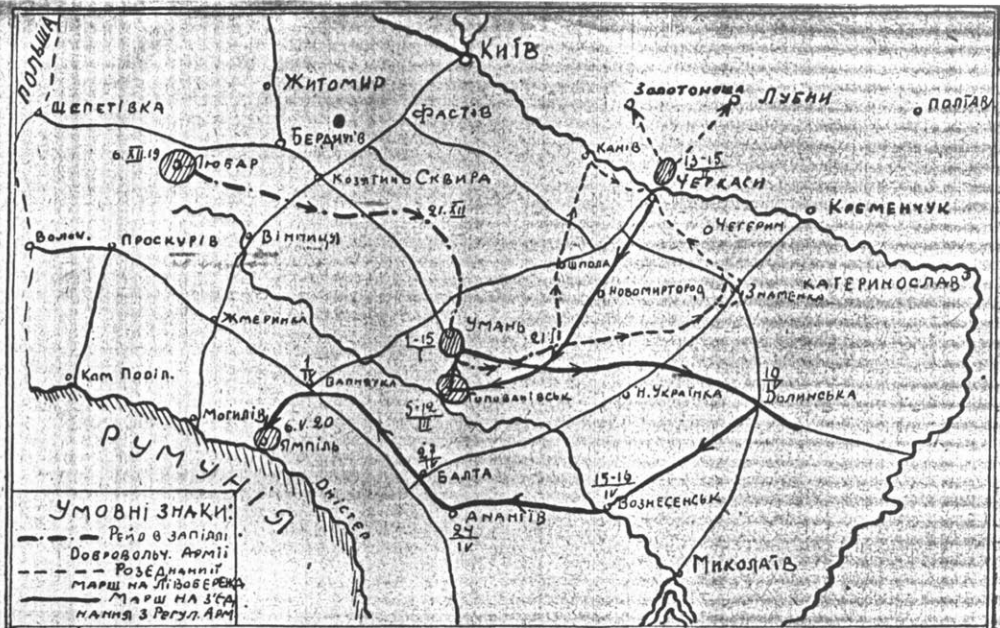
Матеріяльні підсумки за 7 місяців діяльності полку в регулярній Армії говорять самі за себе.

За цей час полк здобув понад 1000 полонених, цебто в три рази більше, ніж виносив склад самого

полку. Крім того здобуто 6 гармат, 4 набійні скрині до них, 18 кулеметів «Максіма», 250 возів з різним майном, 338 коней і велику кількість рушниць і набоїв та один бронепотяг, в якому було 6 гармат і 16 кулеметів.

Втрати полку за цей час в порівнанні зі здобичею були малі. Ранено 4 старшин і до 50 дозаків. Забитий один старшина та до 20 козаків.

* * * Зимовий похід Української Армії (6. XII. 1919 р. — 6. V. 1920 р.).

З М І С Т:

		Стор.
	Вступ	3—7
	Зимовий похід	8—72
1	Передмова	8
2	Трикутник смерти. В запллі Добровольчої Армії	11
3	Зустріч Різдва	18
4	Відновлення боротьби з червоними	24
5	Бій під Смілою	28
6	Перехід на Лівобережжя і захоплення м. Золотоноші	31
7	Поворот на Правобережжя і похід на Захід	36
8	Захоплення Голованівська	40
9	Бій під Хоцеватою, захоплення Гайворона і підїзд до Бершаді	41
10	Поворот до Голованівська і випад в бік Богополя	47
11	Бій під Наливайками	50
12	Останній рейд на Київщині	53
13	Захоплення ст. Плетений Ташлик	54
14	Рух на Долинську і Вознесенськ	57
15	Здобуття м. Вознесенська	60
16	Бої під Бірзулою і Тульчином	65
17	Бої під Мясківкою і зєднання з регулярною армією	69

	Бої в складі регулярної армії	73—152
1	Склад армії в часі зеднання	73
2	Бої під Китросами	77
3	Перший відворот за Збруч	83
4	Бої на лінії ріки Збруча	85
5	Відворот на лінію Стрипи	90
6	Відворот на лінію Дністра	96
7	Бої на лінії Дністра. Ранення полковника Дяченка	101
8	Поворот Чорних Запорозжців до 1-ої за- порожської дивізії	115
9	Загальний наступ Армії У. Н. Р.	117
10	Операції над Збручем	120
11	Захоплення Проскурова	126
12	На Староконстантинів	127
13	Летичівські бої	130
14	Завішення зброї	143
15	Останні бої полку Чорних Запорозжців	144
16	Другий відворот за Збруч й інтернова- ня в Польщі	148

Д О Д А Т О К.

Схеми	149—151
Ілюстрації	152—162

4) **Б. Монкевич: Слідами новітніх запорожців** — спомини з 1918 р. (208 стор. + 15 ілюстрацій).

5) **О. Лещук: Кровавi слiди** — оповiданнн з визвольної вiйни 1918—1919 р. (164 сторiн).

6) **М. Ценевич: Злочасний самоцвiт** — пов. з козацьких часiв (224 стор.).

7) **А. Лотоцький: Лицар в чорнiм оксамитi** — повiсть з часiв першого козацького отамана (208 стор., з iлюстр.).

8) **Б. Оркзай: Багрянiй цвiт** — пов. з часiв французької революцiї — I том (164 стор.).

9) **Б. Оркзай: Багрянiй цвiт** — 2-ий том.

10) **А. Лотоцький: За волю Iрляндiї**, опов. про славнi подвиги героїської нацiї (162 стр.).

11) **Б. Монкевич: Чорнi запорожцi** — (спомини з часiв українсько-большовицької вiйни (170 стор., з iлюстр.).

ДРУКУЄТЬСЯ:

12) **В. Дежелiч: Софiю вибрав** — повiсть з часiв Византiї.

Нехай не буде української хати, в котрiй бракувало би »Бiблiотеки Iсторичних Повiстей«.

Кожда школа, читальня, парохiяльна та громадська бiблiотека повиннi передплачувати »Бiблiотеку Iсторичних Повiстей!«

Читайте i поручайте своїм знакомим »Бiблiотеку Iсторичних Повiстей!«

Не відкладайте постанови. Напишіть зараз картку зi замовленням, по адресі:

»БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ«

Львів, поштова скритка 11. — Lwów.

„Пробудити в народі любов до славного минулого це стільки, що дати цьому народові силу предків його.“

ІСТОРИЧНІ ПОВІСТІ

Завдання: будити любов до нашого, славного минулого — має видавництво.

»БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ«.

»Б. І. П.« виходить що три місяці як товстий том 8^о понад 10 а. друку. Поодинокий том »Б. І. П.« коштує 4.— зол., річно, 2 томи, 7 зол.; річно 4 томи, 12 зол.

Зміст трьох повістей взятий з історії України — четвертий том присвячений історії інших на-

Твори »Бібліотеки Історичних Повістей« переважно ілюстровані — писані легко, цікаво, приступно — надаються як старого й молодого. Хто проав один том, прочитає всі пр ті.

Твори »Бібліотеки Історичних Повістей« дійсні м змістом: у всякому з них представлені будьто боротьба за рідну державність, будьто лицарські дивиги. Книжки того роду згіршать, а навпаки згороднюють і підносять душі.

ИДАВНИЦТВІ »Б. І. П.« ВИЙШЛИ ДОСІ:

- В. Будзиновськ. ... годи запорожських ...
... — повість з ... часів — (190 ст.).
А. Лотоцький: Ку ... ч — повість з кін ...
і початку XVI ... чена, головно для ...
... — (170 ст) ... з часів І. Хри ...
... — люстр.)